אטה ילין

לצאצאי

לצאצאי

זכרונותי

מאת

אטה ילין

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ירושלים, תרצ"ח

נדפס בארץ-ישראל

בבית-דפוס „המערב", מחנה יהודה, ירושלים.

לצאצאי

רחל בלובשטיין

לזכר

הבן יקיר לי

אשר זכרו לא ימוש מלבי

הקדוש **אבינעם** ז"ל

אשר עודדני תמיד לכתב זכרונותי אלה

ואשר נרצח ביום ט"ו חשון תרצ"ח

ונפשו יצאה בטהרה בתשעה עשר לחדש.

מִקְנֵי צִפּוֹרִי מִי זֶה הִבְרִיחַ ?
מִבֵּיתִי מְזִמּוֹרִי מִי זֶה הִשְׁכִּיחַ ?
וּלְכָל-חֲמוּדוֹתַי מִי אָמַר : לֵכְנָה !
אֶל כָּל-תִּקְווֹתַי : רֵגַע הִתְהַפֵּכְנָה !

(שש"ק מחברת ב', שיר מיכל דמעה).

דברים אחדים.

מזה שנים רבות הנני חולמת על כתיבת זכרונותי כדי להשאירם לצאצאי ולצאצאי צאצאי לזכר עולם, למען ידעו ויכירו את חיי הזמן שעבר בכלל וכל אשר עבר עלי בימי חיי בפרט. לצערי לא עלה הדבר הזה בידי עד כה. ועתה, בימי זקנתי אמרתי: הבה אנסה, אולי אוכל הפעם להעלות על הניר מה שחשקה נפשי מכבר. ואהיה מאושרה אם אצליח לזכר מה שעבר עלי בתקופה של משך קרוב לשבעים שנה.

አፄ ዘርዐ ያዕቆብ ፫ኛ

አፄ ዘር፣ ሥዩመ ጽዮን ወርቅ ፲፯ኛ

מִימֵי יַלְדוּתִי.

א. בְּרוּזִ'ינוֹי.

נולדתי ברוז'ינוי אשר בפלך גרודנו ביום י"ז כסלו תרכ"ט להורי ר' יחיאל מיכל לבית פינס וחיה צפרה בת הגביר המפרסם ר' שמריה לבית לוריא, שני בתי אצילי התורה, החכמה, גמילות-חסדים, הכנסת אורחים, ועוד מעלות כאלה וכאלה.

ועוד היום עוברים עוד לנגד עיני חיי ביתנו בעיירה הקטנה והשקטה הזאת.

הבית והסכה וימי החגים.

מימי ילדותי הנני זוכרת את ביתנו המרוח והיפה, את המגרש הגדול אשר בו שחקנו אנחנו, ארבע אחיות ובני דודינו, את סְפִּתנו שעמדה בחצרנו שגם אנכי עזרתי לקשט אותה יפה יפה יחד עם הגדולים, את ישיבתנו בה עם זקנתנו החכמה והאצילה, ועם הורי, אחיותי, ודודים ודודות רבים. זוכרת הנני ביחוד את חג הפסח עם השלחן הארך ורחב הידים שהיה מכסה פרחים (כבר אז!) וכלי כסף וחרסינה מהיותר טובה [1], ובתקרה למעלה תלויה מנורה נהדרה שהפיצה אור על כל החדר, והנשים מלבושות בגדי משי וקטיפה, וראשן וידיהן וחזֵהן מכסים עדיים עדינים שהלמו אותן מאד, והוסיפו חן ואצילות לפניהן. כמה יפה היה וכמה נהדר! והגברים לבושים קיטל לבן של פשתה היותר טובה, ולראשם כִּפות מאותו האריג, ונראו כמלאכים בעיני ובעיני כל המסבים.

ערב יוהכ"פ

לפני עיני עומדת כמו חיה התמונה של ערב יום-הכפורים ברוז'ינוי,

1) עוד נמצאים איזה דברים מהפאר של העבר בבית בני אליעזר ובבית ד"ר אריה פיגנבאום, שקבלו במתנה מהורי ז"ל.

בהיותי בת חמש. אבי ז"ל עומד על המדרגות של מרתף ביתנו ושוחט כפרות בלי סוף. גרם לזה הסכסוך שפרץ בין השוחטים ובעלי הבתים, שהראשונים מאנו לשחט. אז קבל אבי עליו את מצות השחיטה, עד שתמו כל הכפרות שהיו צריכים לשחט באותו ערב והכל בא על מקומו בשלום.

לילות חנכה.

מה יפים היו ערבי חנֻכה! ובכלל כל החגים הלאֻמיים שלנו. כמה היתה צורת החגים אז אחרת מאשר היום. כל משפחה חגגה בביתה, בין מכירים וידידים. את החגים לא הוציאו החוצה כפי שנוהגים בזמן הזה, שכל ההדר והחן המשפחתי מקבלים צורה אחרת לגמרי, בלי כל קדֻשה ומסרת. זוכרת הנני ליל חנכה אחד. אבי שב אותו ערב מבריסק והביא אתו אורחים אחדים אשר הכניסום אל הטרקלין אשר בו נמצאו כל בני משפחתנו. באו לנשף-הלביבות ולצחק בקלפים אוקה או פְרֶפֶרנס (ברידג' ועוד משחקים לא ידעו אז) וגם מתנות הביאו לביתנו: מכונה לקציצת סֹכר (היא נמצאת אצלי עד כעת לזכרון) ושני יעים להוציא את הגחלים והעפר מתוך התנור הבוער. מכשירים כאלה שהבריקו כ"כ ביפעתם ראיתי בפעם הראשונה, ולכן נשארו בזכרוני מאז, ולא יכלתי לתאר במחי הקטן איך יוכלו לחתות אש במכשירים יפים כל כך ולא יתקלקלו. נוספו עליהם כלי הנחשת שהבריקו כלפידים במטבח הגדול והנקי, אלה הדברים היפים שהביא אותם אבי והיו לפלא אז בעיני וגם בעיני אחרים.

חתנת דודי

זוכרת אני את חתֻנת דודי אבא. רואה אנכי עוד את החדרים המרֻוחים והפתוחים שבהם נכנסים מחדר לחדר באֹרך, ולכל הארך תלויות בתקרה מנורות בדלח אשר בכל אחת מהן כעשרים נרות שעוה, וכל הבית נראה אז כשקוע באור חשמל (אז לא היה עדין חשמל בעירתנו). והמחֻתנים באו מֻוַרשוי, ממוהילוב, גרודנו וקובנו, וכלם התאכסנו בחדרים אשר כל אחת מהמשפחות הכינה בביתה לקבלת פניהם. חגגו שבעה ימים ושבעה

לילות את החתנה וכל העירה היתה כמרקחה.

ה„חדר"

הנני זוכרת עוד את ה„חדר" שלמדתי בו. גם המשרת שהיה בא בבקר והוביל אותי ואת אחותי הגדולה שרה רחל ע"ה אל החדר אשר עמד אז על מגרש בית-המדרש. החדר היה ארך וצר. מסביב לשלחן ישבו התלמידות והקשיבו לכל מה שהמלמד מוציא מפיו, ואנו חזרנו אחריו. לא אוכל לזכר אם קבלתי סטירה על לחיי מיד הרבי, כי ילדה בת חמש הייתי אז, והרבי התחשב תמיד עם המיחסות של בית פינס, והבליג על כעסו ושם ידו הנטויה על השלחן או בכיסי בגדו. המשרת היה מביא לנו את האכל בצהרים, ובלילה הוה אותנו הביתה עם פנס בידו, כי היה עלינו לעבר גשר שאגם עבר תחתיו ושחבר את העיר עם המגרש של בית הכנסת. היתה סכנה שאחת הילדות השובבות תחפץ לנסות לשחק במים, אך המשרת שמר עלינו היטב היטב עד שהגענו בשלום הביתה.

בלילות החרף בבית.

כמה נעים היה לשוב הביתה ולשבת בחדר חם ונקי אחרי עשר שעות רצופות שישבנו בחדר צר ואפל. יחד היינו כעשר ילדות, כלנו מהמשפחות היותר אצילות ועשירות בעירתנו רוז'ינוי. אנכי ואחותי חזרנו תמיד לפני אבינו על כל מה שפקדנו הרבי, ואבי פרש תמיד את החומש לפנינו, חומש יקר, הוצאת פיליפזון עם תמונות ופרושים בשפה הגרמנית. לא קלה היתה לנו החזרה לפני אבינו ז"ל, כי הוא דרש מאתנו באורים נכונים, ובאלה שנתנו לו לא תמיד היה מרצה. אחרי זמן החליט להכניס לביתנו „רבה" (מלמד) שהוא ילמדנו למען נתקדם בלמודנו בעברית.

המשפחה.

לזקני נח פינס היו ארבעה אחים, ולכלם בנים ובנות ועשר רב. הם היו בעלי בתי-חרשת לשמיכות ואריגי צמר אשר הכינו לרב לצבא ממשלת רוסיה; ובית תלמוד-התורה, בית-החולים, ויתר מפעלי התורה והצדקה התנהלו על ידי משפחת פינס ששלטה אז

בעיר ובסביבה, בחינת מלוכה בתוך מלוכה.

לזקני נח ז"ל היו ששה בנים ושלש בנות, וכלם התחתנו במשפחות היותר מיחסות ועשירות בזמן ההוא. זאב יעבץ, ברל פרידלנסקי וליבוש דודזון היו חתניו, ומאמינה אנכי שיש עוד אנשים שזכרונם לא מש מלבם והם יודעים כי היו אנשים גדולים אשר בדורנו נמצאים רק מעטים כמוהם. גם לבניו מצא נשים מיחסות ועשירות ממשפחת שמריה לוריא, ועוד; ושלשה מהבנים התחתנו בתוך משפחת פינס עצמה, כי החזיקו בכבוד הדינסטיה של משפחה זו, ולא חפצו להתערב יותר מדי במשפחות אחרות, כפי שהיה נהוג אז אצל המשפחות האצילות.

בנוי זקנתי ובני משפחתי.

את זקנתי, דודי ודודותי קראו לא בשמם הנכון, כי אם על פי הערים שמהן יצאו. את זקנתי קראו „די זַרשֶׁוֶרן", את דודתי „די לֶמבֶּרגֶרן", את הדודים קראו „ליבּה וָש", „ליב פוזנק", לדודה אחת קראו „בילה די נוֹוַרדִיקֶרין", וכל העיר ידעה למי לפנות על פי השמות האלה.

עבודה.

זקנתי הינדה הרגילה אותי לעבודה. פעם קראה אותי לחדר האכל ועל השלחן עמד המחם והרבה כוסות של תה, וצותה עלי לנקותם. עוד זוכרת אנכי את המגבת הרכה והנקיה שמצאה חן בעיני, ובחשק רב נקיתי בה את הכוסות שהבריקו יפה מאד, ולכל אחד שנכנס לחדר הראתה זקנתי את מעשי ידי, ואנכי קבלתי נשיקות לרב, ומתנה יפה ותהלות בעד עבודתי המצלחה.

הארמון.

זוכרת הנני את הארמון שקראו לו בשם „פָּלָץ" ואשר במלחמה האחרונה שרפו אותו הרוסים. אל ארמון זה, אשר בו גרו רבים מבני משפחתנו פינס ומינץ, היינו הולכים מדי שבת בשבת לבקר את הדודים והדודות. סביב סביב היו בנינים בנויים כמבצר, ודירות נהדרות. אחרי המרד הפולני עבר הארמון לידי הרוסים, ואחרי זה עבר לאנשים פרטים.

ר"ן בת אבא מרי אחות משה

ר"ן אבא מרי עם משה

קוסבה.

גם את קוסבה הסמוכה לעירתנו לא שכחתי, וכן את הבית הנהדר עם הגן הגדול שהיה שיך לדודנו יצחק פינס. לילה אחד נשארתי עם אמי ללון בביתם, ובאותו הלילה נכנסו גנבים ואמרו להרג ולשלל את הזקנים (מצאו אח"כ אצל מטתם סכין) ורק ע"י נס נצלו ממות אכזרי, וחיו עוד הרבה שנים ופעלו הרבה לטובת תושבי קוסבה ורוז'ינוי.

נקיבת אזני.

זוכרת הנני כי פעם הושיב אותי דודי לֵיבֶּה על השלחן הארך אשר בחדר האכל כדי לדקר חרים באזני ולשים בהם עגילי פְּלַטין עם אבני שֹהַם, זו המתנה שקבלתי ליום הולדתי בהיותי לבת חמש.

פחד בלילות.

אותו הדוד אהב להרגילנו, אני ואחותי הגדולה ממני בשנה וחצי, שלא נפחד לצאת החוצה בלילה. ופעם נסה אותנו בליל חשך ואפלה שנלך לבדנו לביתו שעמד נגד ביתנו והיינו צריכות רק לעבר את רחב הרחוב, והצלחנו בנסיון בלי פחד ובאמץ לב שבימים ההם חשבו זאת לגבורה.

למוהילוב.

כאשר גדלנו אנכי ואחותי, ואנכי הייתי כבר בת שבע, התחיל אבינו לדאג לחנוכנו לימים הבאים. אז התאספה כל המשפחה והחליטה לשלח את אחותי הגדולה לעיר ורשוי לבית זאב יעבץ ואותי לבית זקנתי אֵם אמי חנה לוריא למוהילוב שעל נהר דניפר. ההכנות התחילו. הדודות עזרו על ידי אמי לסדר הכל בשבילנו כדרוש לעיר גדולה, אבי נסע עם אחותי לְוַרשוי ואותי שלחו עם המפקח של ביתנו, „שלמה דֶר גְּרֶר", והורי היו בטוחים שמסרו אותי לידים נאמנות. הפרידה היתה קשה עלי ביותר, אך חפצי היה לראות עיר גדולה ואת הקרובים מצד אמי שכלם גרו אז בעיר מוהילוב.

לופלוב ורומן רינזון.

כמה זמן נסענו אינני זוכרת, אך כאשר הגענו ללופלוב הקרובה

חצי שעה למוהילוב ירדנו באכסניא לשתות תה, שמעתי שיחה בין האנשים שישבו על יד השלחן בדבר רומן שיצא אז ושמו „דֶּר שָׁוַרְצֶר יוּנְגֶר מַנְצִיק". מחבר הרומן הזה היה יעקב דינֶזון. אל תחשבו שידעתי או הבינותי את הבקרת של האנשים שבקרו את הספר. אך אפן השיחה והריב שיצא בין אלה האנשים נשארו בזכרוני. עד אודות הספר ומחברו שמעתי עוד ימים רבים עד שבעצמי קראתי אותו כאשר גדלתי בשנים.

ב. בְּמוֹהִילוֹב

מחנכתי במוהילוב.

בִּיתנו הגדול שבו גרה זקנתי חנה עמד בין הרחובות וַטֶרנֶר ושְׁקְלוֹבֶר, ודודתי גרונה צוקרמן קבלה עליה להיות המחנכת והדואגת לכל הנצרך לי, והיא מלאה את זה באהבתה אותי מאד מאד, וחבתי אליה שמורה בלבי עד היום.

למודי בפנסיון.

בת דודתי לא נתנה לי זמן רב ללכת בטל, ורק עבר שבוע ימים לבואי הכניסה אותי לְפֶנסיון בֶּלֶסקי בכתת המכינה. השפות הנלמדות היו: רוסית וגרמנית או צרפתית, כפי הפוליטיקה שהיתה אז לרוסיה עם הממשלות האלה. היה גם „רב מטעם" שהורה שעה בשבוע חומש בתרגום רוסי. אך בזה לא הסתפקה בת דודתי, ולקחה לי „רֶבֶּה" ללמדני חומש בבית וגם כתיבת אידית. ואחרי שלא ידעתי רוסית הזמינה צעירה רוסית להכין אותי לכתה יותר גבוהה.

מקרה בחזיר קטן.

מורתי היתה בת כמר. פעם הזמינה אותי לביתה בחג הפסחא שלהם, אנכי הייתי אז בת שבע, ובהכניסה אותי לחדר האוכל וראיתי על השלחן חזירים קטנים שלמים מטֻגנים ומקשטים בענפי עצים ופרחים נפלה עלי אימה. עוד אנכי עומדת ומביטה בגעל נפש על כל התמונה הזאת והנה נגשה אלי פתאום המורה וחזיר קטן בידה והגישה אותו לאפי. אז נפל עלי פחד גדול כי חשבתי שכבר „שְׁמָדה" אותי. נכנסתי מהר לחדר הכמר (אביה) וספרתי לו כל

זקנתי חנה בת הר׳ הלל רבלין, אם אמי נ״ע

מה שעבר ודמעות נוזלות מעיני בלי הפוגות. אז קרא הכמר את בתו אליו, ולעיני שטח אותה על הרצפה ו„הרביץ" מכות על גופה בלי רחמנות. אז ראיתי בעיני נקמתי על חפצה לגרם לי עברה כ״כ גדולה וזמן רב לא שכחתי זאת.

מעשה בשמשיה קטנה ורוח סער.

כפי שכתבתי לעיל תפשה בת דודתי גרונה את מקום אמי בחנוכי ודאגה לכל הנחוץ לי, הן למודים והן לשעשועים. היא לקחה אותי לטיולים ולחגיגות שחגגו ברב פאר ליום הולדת הקיסר הרוסי או הכתרתו והולדת בני משפחתו. הגן הגדול והיפה שהשתרע על ההר היה מלא פרחים שכבות שכבות, ומסביב לו היה מראה נהדר. משם ראו את הנהר דְנֶיֶפר מכל הצדדים. סמוך לגן הזה עמד הארמון של המושל. למקום ההוא הרגשנו תמיד פחד ורעדה, ובכל זאת היו תמיד מטילים לרב אשר התענגו למראה הנהדר במקום ההוא, בחגיגות שסדרו מצד הממשלה לימי גנוסיא. פעם בלכתי יחד עם מחנכתי בחגיגה כזאת התחוללה רוח סערה חזקה שהעיפה מה שהיה על ראש המטילים, ומידי הוציאה את שמשיתי הקטנה והיפה של משי ירק אשר קבלתי במתנה ליום הולדתי. צערי היה גדול מאד על האבדה הזאת, וכאשר חדל הרוח והגשם שמנו את פעמינו לחפש אחריה, וכאשר מצאנוה בבית-המרקחת הקרוב לביתנו היתה שבורה ורצוצה ושכבה בלי אונים; ולא נשאר לי כי אם לחבק אותה ולבכות עליה ועל קצר ימיה שהשתמשתי בה. אמנם פעוטים הם הדברים האלה לקוראים וגם לי בעצמי, שהנני יודעת עתה מה זה צער ומה זה סבל אמתים, אחרי הרבה הרבה צרות שעברו עלי בימי חיי; אך אז, ואני בת שבע, במצאי את שמשתי השבורה, חשבתי שאין אסון יותר גדול מהאסון שקרה לי, ואשר בשמשיה חדשה היה אפשר לְשַׂחֵק את כל הצער שגרמה לי הסערה אז ...

בבית זקנתי השובה.

נעים היה, נעים מאד, בשובי מבית-הספר בימים הקרים, ובהכנסי לחדר זקנתי אשר ישבה לה אצל שלחן קטן קרוב לאח בוערת

והמחם הרותח, ועל שלחנה ספרי „צאינה-וראינה", ועוד כאלה שקראה בהם. חוץ מהמנורה שדלקה באמצע החדר עמד גם נר על שלחנה אשר האיר את אותיות רש"י אשר ב„צאינה-וראינה". הנר שמש גם לצלות עליו דגים קטנים מעשנים (ששמם היה: פלונדרקס) אשר הכינה וקנתי תמיד למעני בשובי מבית-הספר. ועוד דברים שידעה וקנתי הטובה כי נעימים הם לחכי. סבתי הטובה פנקה אותי יותר מכל נכדיה ונכדותיה, כי אנכי הייתי הקטנה ביניהם ותמיד הכינה בעדי איזו הפתעה שגרמה לי שמחה. היא שמחה לראות כי מקשיבה אנכי לדבריה ולספוריה שהיתה מספרת מהימים שהיא וזקני שמריה לוריא ז"ל (שלא זכיתי להכירו) וכל המשפחה נסעו לירושלים, וכמה ארכה הנסיעה בים, והסכנה שרחפה עליהם בנסעם באנית תרן כחדשים או יותר. אז תפשה ירושלים כבר מקום במחי הקטן וחלמתי עליה חלומות „אלף לילה ולילה", עד שסוף סוף התגשם חלומי.

גרונה העסקנית ואחיה הניהיליסט.

ביתנו היה גדול מאד, בן שתי קומות, ועמד בין שתי הדרכים הראשיות של העיר. בדיוטה הראשונה גר ראש-המשטרה ומשפחתו. שם היו גם המשרדים של המשטרה. בקומה התחתונה היה מצד אחד בית-הסהר, ומצד שני דירת זקנתי עם משפחת דורי יוסף צוקרמן, ז"א דודתי ושתי בנות בוגרות, גרונה וצפרה. הראשונה היא היא שהיתה מחנכתי, והיא היתה המשכירה את הדירות ומסדרת חלוקת שכר הדירות שהיה שיך לארבע האחיות בנות זקני שמריה לוריא ז"ל, וביניהן גם אמי. אחרי שאמי וכל יתר דודותי גרו בערים אחרות סדרה גרונה גם את משלוח חלק הכספים שהיה שיך לכל אחת מהן על הצד היותר טוב. היא היתה המיעצת והדואגת למשפחות לוריא וצוקרמן. אחים אחדים היו לה, אך אנכי הכרתי רק את האחד, אליעזר צוקרמן, הניהיליסט הראשון במשפחה אשר ערך עתון ניהיליסטי בפטרסבורג, וכאשר גלתה הממשלה את הדפוס ואנשיו היה גם הוא אחד מאלה שנשלחו לסיביר. זוכרת אני את הפחד אשר נפל על כל בני המשפחה שלא האמינו

כי יוכל לקרות מקרה כזה: ניהיליסט במשפחה המיֻחסת! מה אמללה היתה כל משפחתו בכתם שהכתים אותה. הם לא חסכו כספים להציל את בנם מהגיהנם הסיבירי. וביום בהיר אחד שב אליעזר צוקרמן לבית הוריו. אך ישיבתו בבית הוריו לא ארכה זמן רב, הזמן דרש אז עבודה רבה מהניהיליסטים והם משכו אותו שוב ל„עבודה הקדושה" אשר נפשו היתה קשורה ברעיון הנשגב בעיניו להציל את העם הרוסי מעבדות והכנעה לשלטון העריץ. והוא היה מהקרבנות הראשונים שעברו תחת שבט הממשלה [1]. מחלת הניהיליסמוס התפשטה מהרה בין כל השדרות של התושבים. והניצוץ עבר בכל המשפחות האצילות, ורבים מהצעירים והצעירות עזבו פתאם את בתי הוריהם וברחו לעיר הבירה פטרסבורג, אשר שם היה הקן של הניהיליסטים שכל דאגתם היתה איך להביא כליה על הצאר ומשפחתו.

אחרי שלש השנים שהייתי בבית זקנתי יחד עם משפחת צוקרמן דודנו באה אמי עם אחותי הצעירה ממני בשלש שנים וחצי מרגלית (כעת: מרגלית מיֻחס).

תשעה-באב בבית זקנתי.

יום תשעה באב בבית זקנתי עם קינותיה, בכיותיה ויללותיה אי אפשר לי לשכח. תמיד חשבתי להשוותו עם תשעה-באב שבירושלים אצל הכתל המערבי, אשר הייתי כמה פעמים שם, אך זה לא עלה בידי; כי הרגש שהרגשתי בהיותי ילדה, כאשר ראיתי את סבתי הזקנה והמשפחה בשבתם על הרצפה וכרים קטנים תחתיהם ולפניהם כסא עם נר קטן להאיר לקרא את הקינות, ובחדר חשך ואפלה, וכלם מבכים את חרבן ירושלים ובית המקדש — היה אז אחר לגמרי מהרגש שהיה לי בתשעה-באב פה.

ארושין ויום הולדת.

בת דודתי, גרונה צוקרמן, המשיכה לדאג לי כאם טובה ומסורה עד שהתארשה. הארושים שלה נשארו בזכרוני, כי רבים מהמשפחה

1) אותו הזכירה ורה פינגר בספרה Die Nacht um Russland.

והידידים היו מְזמנים, ואז קבלתי מתנות רבות ליום הולדתי שחל באותו יום. לפני עיני מרחף עדין מראה השלחנות הארֻכים, האחד מלא מתנות יקרות מצד הכלה והחתן, והשני היה מלא מגדנות פֵּרות וכל מיני תופינים. לא חסרו גם תפוחי-זהב וענבים אשר הביאו מהמרתף אשר בו היו מוכרים פֵּרות מהמזרח בחרף. הענבים היו עטופים בנסֹרת עץ. כל ליטרה היתה עולה בארבעים קופיקה, וכל תפוח זהב בשש קופיקות, מפני כי הפֵּרות האלה היו יקרי המציאות.

מתנות בת דודתי.

אין לי להתאונן על חיי בימי הילדות. טוב ויפה היה בבית הורי ברוז'ינוי, שאז הייתי עוד ילדה, ואחרי כן אצל זקנתי חנה לוריא ובת דודתי גרונה צוקרמן, שהיתה לי לאם שניה עד בוא הורי למוהילוב. אך צר לי מאד שלא שמרתי על מתנותיה, הן בספרים והן בכתב ידה שכתבה לי למזכרת, בשירים ובפרוזה, בשפה הרוסית בספר מלֶרך יפה. לא שמרתי עליו כאשר הייתי צריכה לשמר על זכרון יקר כזה, ואבד מידי אחרי כמה שנים בהיותנו כבר בירושלים. שיר אחד או שנים נשארו עוד בזכרוני ואלה הם:

אִידָה אִידָה טִי אוּעֲדִישׁ אוּב דַּלְיוּקָיָה (אידה, אידה, את נוסעת לארץ
סְטָרָאנִי. נָא יָא דָאלְגָה נֶה זַבּוּדוּ קָק רחוקה ואנכי זמן רב לא אשכח
לוּבְּלָה יָא טַבְּיָה. כמה אהבתי אותך).

הורי ואחותי במוהילוב.

זמן קצר אחרי ארושי בת דודתי הגיעו הורי עם אחותי מרגלית למוהילוב להתישב בה. אחיותי השתים, שרה רחל ונחמה, נשארו עוד ברוז'ינוי אצל זקנתי הינדה אם אבי עד שתסדר אמי את חייה בעיר מולדתה. בבית שֹרֶבע ממנו היה שיך לה עפ"י צַוָּאַת זקני, פִּנו לכלנו דירה נאה ורחבת ידים, וזקנתי חנה באה אז לגור אתנו יחד. דירתנו היתה בדיוטה השניה, הכניסה היתה מפנים החצר וכאשר היינו צריכים לעלות לדירתנו היינו צריכים לעבר תמיד על פני החלונות של בית-הכלא שהיה בדיוטה הראשונה.

ותמיד היה אפשר לראות דרך החלון והשבכה את האסירים שנאספו בגלל פשעים קלים.

עזרתנו לאסירים.

בהיותנו אנכי ואחותי מרגלית עוד רכות בשנים היינו תמיד מוכנות לעזור לאסירים, לקנות להם סיגריות, כעכים, פֵּרות, ועוד דברים שונים, ואת כל הקניות האלה מסרנו להם דרך השבכה בידינו הקטנות שאפשר היה להכניסן בה. אך זמן רב לא ארכה עזרתנו שמלאנו באמונה שלמה לאסירים, כי בחלק השני מחצרנו היה גר ראש-המשטרה עם משפחתו, ובאחד הימים, בהביאנו את קניותינו לאסירים, עבר את החצר ושם עיניו על מעשנו אשר עשינו כנגד החק, ולולא היינו כל כך קטנות בשנים היינו בנַדֵי מקבלות ענש. הוא שלח לקרא את אמנו ובקש ממנה שמעתה והלאה תשים לב עלינו לא לעבר על החק בנוגע לאסירים. כמובן סבל לבנו הרך מאד מאד מההפרעה הזאת, ובזאת גמרנו את תפקידנו לאסירים.

לדת אחותי ונרות הדונג ליוה"כ.

בנוגע לאחותי מרגלית הנזכרה לעיל זוכרת הנני עוד את הולדתה ביום צום גדליה תרל"ג. אמי היולדת שכבה אז בבית דודי יוסף פינס; כי לרגלי מחלת זקני נח פינס היתה צריכה לעזב את ביתה עד שיחלים. וגם זאת אזכר כי בערב יום הכפורים העמידו בחדר ששכבה בו אמי שני נרות ענקיים של דונג שקבעו אותם בתוך גוש חמר המֻנח בתוך קערה גדולה מלאה מים, והם דלקו יותר מארבע ועשרים שעה. כל המחזה הזה עומד לנגד עיני כאִלו ראיתיו עתה.

וזקני ז"ל לא הבריא אז כי אם נפטר זמן קצר אחרי זה.

בת ראש המשטרה וענשה.

לראש-המשטרה היתה משפחה גדולה. הבת הבכירה היתה יפה וגנדרנית. מדות טובות לא היו לה, בפרט שנאה את היהודים והיהודיות שעלו לביתנו. היתה לוקחת צנור גומי ושמה על הברז של המים וקלחה מים על מי שהשיגה ידה. כאשר ראתה שאנו הבנות מתלבשות תלבשת ארץ רוסיה הקטנה שהיתה אז האפנה,

היתה מהראשונות שהסירה את התלבשת הזאת מעליה כי לא חפצה להדמות אלינו במלבושיה. מלבד זה היתה שמחה להביא אותנו לידי עברה, בפרט ביום השבת. פעם בקשה אותי ביום שבת להכנס לחדר הגהוץ שבחצרנו ונתנה בידי מגהץ חם. באותו רגע שכחתי ששבת היום, אך כאשר התחילה לצחק על החטא שגרמה לי לעשותו נזכרתי בחטאי ובכיתי עד שנכנסה אמה וראתה את המעשה אשר עשתה לי בתה. אחרי כל הצרות שעשתה לנו נלאו הוריה לשמע תמיד את תלונותינו עליה ומסרו אותה לפנימיה בגימנסיה, ואנחנו שמחנו על העבדה הזאת כי ידענו שענש יותר גדול מזה שענשו אותה במסרם אותה לפנימיה לא היה אפשר לענשה. כי ראשית כל היתה צריכה להתלבש באפן פשוט ובנעלים בעקבים נמוכים, ואנכי זוכרת את שמחתנו לראותה בין התלמידות של הפנימיה בלכתן לטיולים ברחוב, ומהחלון קראנו את שמה, כי חפצנו שתרגיש ששמנו עינינו בה.

רקוד ואנטישמיות.

בבית-הספר שבקרתי הרגשתי את שנאתן של התלמידות הנוצריות ליהודים, ובפרט ביום למוד הרקוד, הוא יום ה׳ בכל שבוע. מורה הרקוד היה לוקח אותי בין תלמידות הכתות הגבוהות, וזאת לא יכלו לסבל. חפצו תמיד להלשין עלי, אך כל המלשינות לא הועילה להן, כי המורה ידע את זממיהן ועל אַפָּן ועל חמתן הייתי אנכי בין הרקדניות הראשונות. היתה לנו תלבשת מיחדת לרקוד ולביה״ס. בביה״ס לבשנו שמלה חומה של צמר-גפן, סינור שחור וכְּתֶפְיָה לבנה; ואותה הדגמה ואותו הצבע היה גם לשמלת הרקוד, אך היא היתה מאריג יותר יקר. את הכתפיות היו התלמידות תופרות בעצמן, ומי שהצליחה בתפירה קבלה מתנה מהמנהלת, וזאת היתה דחיפה לתלמידות חרוצות להתקדם בתפירה ובעבודות יד.

אהדותי והפוכן.

לא את כל מורינו ומורותינו אהבנו. ביחוד לא אהבנו את המורה לגיאוגרפיה, ואת מורנו לחשבון. שני המקצועות האלה לא היו חביבים עלינו ביותר, ותמיד קבלתי נזיפות.

מה שאהבתי ביותר היה לעזור לעזרת בעבודה בביתנו, לרקד, להתעמל, לעבד עבודת יד, ולקרא ספרים, בפרט את רובנזון קרוזה, דון קישוט ואלף לילה ולילה. לפעמים הייתי משיגה ספרים שלא התאימו לגילי, ותכף קבלתי נזיפה מהורי, וזמן רב שמרתי את דבריהם. אך מהזמן שלקחו אותי להצגת „הֶרְוִיזוֹר" ולאופירה „רוּסַלְקָה" התחלתי לקרא מחזות: רומיאו וזיוליֶטָה של שקספיר, אאידה, ועוד, אשר לא הבינותי בהם כלום, אבל אהבתי את הטרגדיה שבאופירות האלה. את הטרגדיה של החיים והאהבה!

לבית גנרל.

פעם נסעתי עם אמי על הגשר אשר על הדנֶפֶר, בזמן שעגלות חרף עמדו אחת על יד השניה. באחת העגלות האלה ישבה אשתו של גנרל אחד מגדולי הצבא עם משפחתה. בהיות עגלתנו קרובה מאד אליהן בקשה אשת הגנרל הזאת מאמי שתתן לי להכנס לעגלתה, מפני שחפצה לקחת אותי לביתה. אחרי שדרישה כזאת נחשבה לכבוד גדול הסכימה אמי לזה. ובהיותי בבית הגנרל כבדו אותי בכל מיני סְפריות, מגדנות ומתנות לרב. ובכל העיר מוהילוב היתה השיחה על הכבוד שנחלה אמי בגללי.

אבי והסטודנטים במוהילוב.

ימי שבת אבי במוהילוב לא ארכו, כי נקרא ללונדון לקבל עליו משרת ציר הועד למזכרת השר משה מונטפיורי בירושלים. מהזמן הקצר שאבי ז"ל ישב אתנו במוהילוב, נשארו בזכרוני הערבים אשר בהם נתאספו הסטודנטים תלמידי הגמנזיה מבני המשפחות המיֻחסות ושמעו בקשב רב לדברי אבי בשיחות שהיה משוחח אתם עד אחרי חצות. לפעמים הכינו את המחם בעצמם, כאשר ישנה העוזרת שלנו שנת ישרים. חפצו לשמע את תורת אבא. כי לא רק מורה היה להם כי אם גם מדריך, ועצות טובות נתן להם בזמן שהתחילה תנועת הניהיליסטים ורבים מהצעירים נמשכו אליה, והוריהם סבלו על ידי זה. רבים מהם הקשיבו לעצת אבי והרפו ידיהם מתנועתם.

מנוי אבי למשרתו בירושלים.

הסבה לקריאת אבי לונדונה היתה שד"ר אָשֵׁר קרא בעתון „הלבנון" שהוציא אז יחיאל בריל את מאמרי אבי שכתב בו על חבת ארץ ישראל, וגם את ספרו „ילדי רוחי" שחבר בהיותו עוד צעיר לימים. ד"ר אשר זה, בהשפעת ה„מגיד" הידוע צבי דַיְנוב, הביע דעתו לועד החברה למזכרת מונטפיורי כי זה הצעיר, בחכמתו ובידיעותיו, הוא האיש המתאים לשלחו לארץ ישראל ולמסר לידו את הנהלת כל הדברים אשר חפץ ועד מזכרת מונטפיורי להוציא לפעל.

על פעלות אבי והתמסרותו וכל הצרות והגדופים והחרפות שהיה עליו לסבל בירושלים אדבר בפרקים הבאים. עתה עלי להמשיך את זכרונותי מהגולה.

פעמים נסע אבי ללונדון והועד קבל אותו בכבוד ובידידות, ובשובו למוהילוב נשאר אתנו כחדשים אחדים, והתחיל להכין את צעדיו לנסיעתו ירושלימה.

ושנתים חכינו עד שקרא את משפחתו לבוא ירושלימה. השנתים ההן נדמו לנו כעשרות שנים.

עבודות אמי וזקנתי.

בשובי מבית הספר בימי החרף הייתי מוצאת את אמי וזקנתי יושבות על יד האח ובידי כל אחת איזו עבודה. בידי אמא שהיתה מֻמחית לרקמת לבנים על פשתה לבנה ודקה, היו צְפיות וסדינים שהיו מכסים בם אז את המטות בכדי ליפותן. אמא ספרה לי פעם כי בהיותה ברוז'ינוי רקמה עֵרך שלם בעד המטות. והנה ראוהו מחֻתנינו פרידלנסקי מנוורדוק ומצא חן בעיניהם מאד. אמא נתנתו להם במחיר מאתים רובל, ואת הכסף הקדישה לבית-החולים ובית תלמוד-התורה שהחזיקה משפחת פינס על חשבונה.

לפעמים ישבה הסבתה חנה עם ה„צאינה וראינה" שלה והקריאה לפני אמי, ולפעמים סרגה גרבים חמות וכפפות חמות, שהיינו צריכות ללבשן בימות החרף.

אל אמי היו באות פעם בשבוע בלילות החרף קרובות וידידות

טובות, לשחק בקלפים ב„אוקו" וב„פרפרנס", והכסף שהרויחו היו מחלקות לחלקים בעד צדקה לארץ ולא"י, וגם בעד המשרתת.

ג. בֵּין מוֹהִילוֹב וִירוּשָׁלַיִם.

פטירת זקני.

אחרי נסיעת אבי ירושלימה נשארה אמי במוהילוב עם זקנתי חנה לוריא, אשר נסעה כבר פעם אחת ירושלימה, לפנים, בעת אשר נסע זקני ר' שמריה לוריא שמה. היא קותה כי גם עתה תסע אתנו לארץ-ישראל, אך כחדש ימים מהעת אשר התחילה משפחתנו להתכונן לנסע, חלתה לצערנו בדלקת הראות ומתה לפני שזכתה לדרך על אדמת הקדש, אשר ימים ושנים חלמה עליה. היא שעשעה נפשה בתקוה כי תשוב לראות את כל קרוביה ממשפחת ריבלין שהתישבו בארץ-ישראל; אך לצערנו נכזבה תוחלתה.

שאלת מינקת.

ששה חדשים אחרי עזב אבי את מוהילוב נולד אחי הקטן. היו צריכים למצא בעדו מינקת, כי בבתי העשירים לא היניקו אז האמהות את ילדיהן, והיו לוקחות מינקת לביתן והיא נשארה בו עד גמלה את הילד או הילדה, לפעמים כשנתים. ואחר כך היתה נשארת בתור אומנת ליתר ילדי הבית, או קבלה עליה את עבודת הבשול. קשה היה למצא מינקת יהודיה לאחי המיחס בביתנו, (כי לפניו כבר מתו שני אחי בעצם פריחתם, וזה היה השלישי אשר קוו לגדלו ולחנכו לתורה ולחופה ולמעשים טובים), אך סוף סוף נמצאה.

ספורי המינקת.

הספורים שספרה לי לילה לילה מינקת אחי הקטן שהיתה בביתנו כשנה וחצי עד נסיעתנו לארץ-ישראל, הקשבתי ברב קשב. רב הספורים היו על שדים ורוחות וספורי חסידים ו„רביהם", והנסים והנפלאות שקרו להם בחייהם. כל הספורים האלה לא הפחידו אותי ונפשי חשקה לשמע יותר ויותר, בפרט כאשר היתה מתארת לפני את הגשר של ניר אשר יצטרכו היהודים לעבר בבואם

לארץ-ישראל, וכמה שנים יצטרכו בני חו"ל להתגולל „גלגול מחלות" מתחת לאדמה כדי להגיע למקום. וכמה שמחתי בחשבי שאנו לא נסבול כל התלאות האלה, כי אנו הלא נוסעים לארץ-ישראל ונהיה על המקום כאשר יבוא משיח צדקנו, ובעינינו נראה את משיחנו רוכב על החמור הלבן, ותשועת ישראל בוא תבוא.

התפלה והנס.

שנתים נשארנו עוד בגולה בלי אבינו היקר, ואמי היתה צריכה לדאג לחנכנו ולהדריכנו בדרך הישרה, ושמירת כל חקי תורתנו לבית-הספר לא הלכתי לפני שהתפללתי תפלת שמונה עשרה, אך זה לא הפריע ללמודי. ופעם קרה גם נס בגלל תפלתי. הדבר היה כך: לפעמים היה קורה שאמי התעלפה, ופעם כשעמדתי להתפלל תפלת שמונה עשרה שמעתי פתאום שאיזה דבר נפל, וכמה גדל פחדי בראותי את אמי מתעלפת ושוכבת על הרצפה ומי המחם הרותחים מתחילים לנזל עליה. כי במלאה לה כוס תה התעלפה פתאום, ואם לא הייתי באותו הרגע בהדר וסגרתי ברז המים היה קורה אסון גדול, וכל אלה שהאמינו בנסים אמרו שבגלל תפלתי נצלה אמי מהאסון הנורא.

למודי ותלבשתי.

מלבד מה שבקרתי בבית-הספר היה לי גם „רֶבֶּה" ללמדני חומש, ומורה שני למדני יחד עם אחותי כתיבת אידית. אמי דאגה תמיד להלבישנו בטוב טעם ובפשטות כבנות בעלי-בתים, אף שתמיד היינו המיחסות בין המשפחות היותר עשירות.

בקורים עם אמי במוסדות צדקה.

אמי הטובה לקחתני מזמן לזמן בלכתה לבקר בבתי-חסד שנשים רחמניות נהלו אותם. בזכרוני נשארה עוד העבדה שאמי וגולדה שור לקחוני למוסד שבו למדו בנות עניות מלאכת התפירה במכונות, שלפני ששים שנה היו יקרות המציאות, ולראות מכונות תפירה היה פלא בעיני. הבנות קבלו גם אכל בצהרים, והייתי רואה איך המשגיחה ממלאה את כף המרק ונותנת לגבירות לטעם מהמרק שתקבלנה התלמידות בצהרים. וכמה היו מאשרות אלה

העניות להמצא במוסד כזה שגבירות עדינות וטובות דאגו להן, וללמד מקצוע שעל ידו תוכלנה להרויח מחיתן בעבודת ידיהן. ככה הרגילה אותנו תמיד אמנו הטובה למעשים טובים בקחתה אותנו אל המקומות שהיא וידידותיה התעסקו בהם לטובת האנשים הנצרכים לעזרתן ולעצתן.

כריעה לפני תמונת מריה.

בהיותי עוד בבית-הספר קרה המקרה שהשליכו פצצה על המלך אלכסנדר השני והוא נצל ממות. אז קראו את כל התלמידות הקטנות והגדולות שתכרענה ברך לפני תמונת מריה, ולהודות על הנס שקרה למלך. אנכי מהכתה הנמוכה ובת גולדה שור מהכתה הגבוהה ברחנו מהאולם שהיינו בו, בדעתנו שכריעת ברך אסורה ליהודים. ומהיום ההוא לא שבנו ללמד באותו בית-ספר, אשר היינו צריכות לקבל בו ענש לא קטן. את הצעירה שור שלחו לפרנקפורט ללמד שם, ואותי לא שלחו עוד לבית-הספר, כי זה היה זמן קצר לפני נסיעתנו לארץ-ישראל.

צוקרמן וביתו.

תמיד הייתי אוהבת לבוא לבית צוקרמן אשר בו קבלו אותנו יפה יפה. בפרט כבדו אותנו בתפוחי-זהב וענבים אשר היו יקרי המציאות אצלנו, ולא כל בעל-בית אמיד היה יכול להרשות לעצמו לקנות פֵּרות יקרים כאלה.

לשמריהו צוקרמן היו שתי בנות, האחת מהן התחתנה עם ד"ר אטלינגר, בן הרב אטלינגר מאלטונה, והשניה לקחה איש ממשפחת שמחוביץ מסלוצק. הם היו עשירים, להם היו בתים מלאי עשר, ולאביהם שמריה צוקרמן, אשר היה דוד אמי, היה הבית היותר עשיר במוהילוב, משני צדי הרחוב בטבור העיר. ממול גן העיר היה בית-הכנסת הגדול, ומהצד השני הבנק של צוקרמן, ולמעלה היה הבית שהוא גר בו עם אשתו השניה, שרלטובה. היא היתה נכדתו של הגאון מוילנה, אשה חכמה, אדוקה, נדיבת לב ובעלת צדקה, אך גאה, בהעריכה את ערכה ואת עשרה. הרבה הרבה

עשתה לטובת הצבא היהודי אשר באו למועדים העירה, והכינה להם מצות ותפוחי אדמה לרב.

כפי שכתבתי לעיל אהבתי לבוא לבית צוקרמן, אבל לא רק בעד הפֵּרות החשובים, כי אם גם כדי לעבר את הטרקלינים הגדולים והארְכִּים. משני צדי קירותיהם היו מראות שהגיעו מהספון עד הרצפה, והיו במסגרות מצֻפּות זהב, והרהיטים היו גם הם ממין זה. לעציצים של עצי הדר היה טרקלין מיֻחד, והסְפה הגדולה היתה בין כל החדרים האלה. היו שם גם שני עציצים גדולים מאד מתוצרת סין, וכל רואיהם התפלאו ליפים וטוב טעמם. אהבתי לשמע כשאמי היתה מספרת לשרלטובה על איזו משפחה שפרתה מתה, או על איזו אשה שחלתה בשחפת ועליה לשתות כמה ליטרות חלב ביום, או על סתם בעל-בית שירד מנכסיו, וכמה צריכים כל אלה לעזרה; ואף פעם לא השיבה את פני אמי ריקם. בארמונו של שמריהו צוקרמן (אכן אפשר לקרא את הבית הזה: ארמון) היה מוסר דירות לגנרלים ולנסיכים לגור בהן חנם. ואחרי מלחמת התֻרכים עם רוסיה, אשר רבים מהגנרלים התֻרכים לָקחו בשבי, מסר צוקרמן לכלם את ארמונו, ועד שהשתותה תרכיה עם רוסיה נשארו כלם לגור בו.

זכר לירושלים.

האבן השחורה שבכניסה הראשית אשר עליה חרות הפסוק: „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני" נשארה גם חרותה בזכרוני. ותמיד כאשר באתי עם אמי למקום ההוא הייתי נשארת לקרוא את השורות ההן, ולא שכחתי את ירושלים אשר בה נפשי קשורה תמיד, ולכן זכתה ידי הימנית לכתב את השורות האלה.

מעון הקיץ של צוקרמן.

יפה ונעים היה בהיותנו בזמן החפש במעון הקיץ של שמריה צוקרמן, שהזמין אותנו שנה שנה לשבת עם משפחתו הוא ובית אטלינגר ושימחוביץ. לכל משפחה היה בית קיץ של עץ לחוד, אך בית צוקרמן היה בנוי ביתר פאר והיה יותר גדול מבתי בנותיו. סביב הבתים היו גנים משֻכללים מלאים כל מיני פרחים

מרהיבי עין, וכל מיני עצי פרי טובים למאכל. אנו הילדים והילדות טיילנו בחורשות, חפשנו אחרי פטריות ותותי שדה, התרחצנו בברכה יום יום והשתובבנו כאות נפשנו. שמחה שלמה, שמחה טהורה היתה לנו. לפעמים עזרנו למשרתים לקטף דבדבנים וכל מיני תותי היער ולנקותם, והמבשלת הכינה מהפֵּרות הללו רִבָּה לכל השנה. בזמן הקטיפה אכלנו מהפרות הללו ושבענו, ולא פעם ולא שתים חלינו כמה ימים מהאכילה הגסה, ועגשנו היה להשמר מאכילת „האדם האדם הזה". במעון הקיץ הזה סדרו גם מקום להתרחץ בברכה גדולה עשויה בשביל בני המשפחה, ויום יום התרחצנו, השתובבנו במים, למדנו לשחות, וכל אחת מאתנו הראתה את חריצותה בזה.

בסכת צוקרמן.

רואה אנכי לפני את האיש היפה הזה יחד עם אשתו שרלטובה בסֻכתם היפה באותו מעון הקיץ, בליל שבת של סכות. הוא עם בנותיו, חתניו, והנכדים, ישבו כלם אחרי הסעודה ושוחחו, ועלי עשה רשם דבר אחד, בראותי איך מזגו את תמצית התה שהכינו מבעוד יום בעד כל יום השבת, ולא השתמשו בתמצית בת-יומה. גם במשפחתנו היינו די אדוקים, אך לא אוכל לזכר שגם בביתנו שמרו על אדיקות כזאת.

בשובנו אחרי החג הביתה הגיעה לנו הבשורה המעציבה שדוד אמי שמריהו צוקרמן מת משבץ הלב ביום שמחת-תורה. ימים אחדים אחרי עזבנו אותם שמחים ומאֻשרים נתק פתאום פתיל החיים לכל משפחתו אשר הוא היה כבודם ופארם, ועם מותו ננמר הכל.

טוזיגים על הדניפר.

זוכרת אני עוד את הטוזיגים (picnics) שהיו מסדרים קרובינו חסוחרים ממוהילוב, בהיות להם אניות תרן גדולות על הדניפר. כחמשים איש ואשה מבני המשפחה היו מתאספים באניה מגדול ועד קטן, והיו מטַיילים וסועדים על הדניפר. טיול כזה ארך לפעמים יום שלם, האניה היתה עומדת מפעם לפעם באיזה חוף שאפשר היה לרדת בו אל היבשה, ושם היינו קוטפים אגוזים

טריים שגדלו במקום ההוא. אנחנו הבנות משנות עשר ושתים עשרה מלאנו את התפקיד הזה. טפסנו על העצים, ועלה בידינו לקטף כל הפרי, והעץ נשאר נקי מפֵּרותיו. שחקנו משחקים על היבשה, וכשהתעייפנו שבנו אל האניה אשר נסעה הלאה הלאה, ולאט לאט התרחקנו מהיבשה. רשם הטיול על פני הנהר נשאר בזכרוני עד נסיעתנו לארץ-ישראל בים השחור.

נסיעת דודי לירושלים.

מלחמת רוסיה ותרכיה נגמרה, ודודי זלמן לוריא אשר קבל עליו להספיק צרכי מזון ובגדים לצבא הרוסי הרויח כסף רב ונדר נדר לבקר את ארץ-ישראל. בהיותו עוד בן שנה אחת לקחוהו הוריו לארץ-ישראל, וכאשר גדל חשקה נפשו תמיד לבקר את ירושלים, וסוף סוף שם פעמיו שמה. הוא נשאר בארץ חדשים אחדים ובשובו למוהילוב לביתו ולמשפחתו בשלום מסר לנו דרישת שלום מאבינו אשר גר בזמן ההוא בירושלים, וחכה לבואנו באי סבלנות.

דברי דודי זה פעלו הרבה על רוח אמי, ונתנו לה את האמץ להתגבר על כל אי הנעימויות שתמצא בבואה עם משפחתה הצעירה לירושלים. סוף סוף החליטה לעזב את עיר מולדתה, את שלש אחיותיה ומשפחותיהן ואת אחיה היחיד ואת משפחתו, שכלם היו יקרים לה מאד וקשָׁה לה לחשב על הפרידה מהם ועל נסיעה אֲרֻכה כ"כ.

רמון ארץ-ישראל.

בשוב דודי ר' זלמן לוריא מארץ-ישראל הביא אתו דברים רבים לזכר לירושלים. בין הדברים האלה היה גם רמון גדול ויפה, והוא קשט בו את השלחן בטרקלין, ולכל מי שבא לברכהו לשובו מארץ-ישראל הראה את הרמון מרהיב העינים הזה, וכל אחד משש בידיו את הפרי הנחמד. ואי אפשר לי לשכח את התרגזותו הנוראה של דודי בשעה שהרמון התחלק מידי אחד מחזיקיו ונפל ארצה וכל גרעיניו האדֻמים המבריקים התפזרו יחד עם חתיכות

הקלפה בכל רצפת החדר, וכל המזכרת היפה הזאת נמסה ברגע. דודי קונן עליו כעל חרבן ירושלם.

אמי ומשולחי ירושלים.

שם ירושלים לא היה זר לנו, כי כל המשלחים אשר באו למוהילוב מירושלים התאכסנו בביתנו, ואמי עזרה להם באסף הכספים לקפת רבי מאיר בעל הנס, היא היתה הולכת עם אחת מידידותיה לבתי העשירים אשר נתנו את נדבתם ביד רחבה. ועוד נשאר בזכרוני כששבה אמי מהסבוב בעיר ועשתה את חשבונה שהגבירים נתנו לה 5, 10, 15 רובלים אשר אז נחשבו לנדבות הגונות, ובאספה כ-500 רובל בעד המשלח מירושלים היה זה הון רב.

גם אשה באה פעם בתור משלחת ושמה חנה נוברדיקרן. היא היתה האם החורגת של הד"ר אברהם הרכבי וגרה בירושלים עם אביו, ונסתה את כחה בתור משלחת, וגם לה עזרה אמי בהרבה. היא ספרה לנו הרבה מהחיים בארץ. התפלאנו לראות את התלבשת הירושלמית, את שערותיה המגלחות, המטפחת שעל ראשה והמכנסים שארכם לכל רגל כאמה וחצי ובולטים משולי השמלה.

התכוננות לנסיעה.

בינתים התחילה חליפת מכתבים בין אבי ואמי בנוגע למה שצריכים להכין לתלבשות לה ולנו, ובאיזה אפן לתפר את השמלות בהתאם לירושלים שתלבשת תושביה היתה שונה מתלבשת אירופית. כחדשים ישבה תופרת בביתנו עד שגמרה לתפר בעד כלנו. אנו הילדות שמחנו על כל דבר חדש שהכינו בעדנו. כל הבגדים שעשו למעננו היו מצמר טהור. לפי מה שכתב אבי שלטה אז המלריה בארץ-ישראל, והתרופה היחידה היתה ללבש בגדי צמר. הוא דרש שנביא אתנו מחנכת יהודיה שתוכל בזמן הראשון ללמדנו שפה זרה ולחנכנו, אך בזמן ההוא חסרה עוד החבה לארץ-ישראל, ולא נמצאה אז אשה אשר חפצה להביא קרבן כזה לנסע; ולא נשארה לנו ברירה אחרת מאשר לקחת לנו אומנת נוצריה רוסית אשר חשקה נפשה להתפלל על קבר ישו בירושלים. היא קבלה גם

משרת מַרְגָּנִת (נַנְיָה) לאחי הקטן שהיה בן שנה וחצי, והיתה נאמנה מאד לאחי ולנו הילדות.

הפרידה.

קשה מאד היתה לאמי הפרידה מעיר מולדתה, מאחיה היחיד ומשלש אחיותיה וממשפחתם, ומידידותיה הנאמנות המרֻבות. כנגד זה היינו אנו הילדות שמחות ועליזות, שהנה תהיה לנו ההזדמנות לנסע בפעם הראשונה בחיינו ברכבת ובאניה, ולראות ערים וארצות וגם את הים הגדול. בא"י נאכל ענבים, רמונים, שקדים וצמוקים שהם בארץ לרב, לפי דברי דודי שספר לנו בשובו משם.

כשבוע ימים לא נסגרה הדלת על מסגר. מהבקר עד הערב באו אנשים, נשים וטף. אלה בקשו שנתפלל בעדם במקומות הקדושים, ואלה שנשלח להם חוטים אדֻמים שהקיפו בם את קבר רחל אמנו, סגֻלה למחלת אַדֶמֶת וְשָׁנִית וכאשר כורכים אותם על צואר החולים או על ידם אז הרפואה קרובה. בקשו גם לשלח להם עפר מהר-הזיתים, שאם אין להם הזכיה להקבר על הר-הזיתים בא"י לכל הפחות ישימו מעט עפר בקברם בגולה. כאלה וכאלה היו הבקשות אשר אמי הבטיחה למלאותן וגם מלאה אותן.

פרידתי מגרונה,—מעשה בהרוג.

קשה, קשה היתה לי הפרידה מבת דודתי גרונה, אשר היא היתה המחנכת שלי בהיותי בבית זקנתי, לפני בוא הורי לשבת במוהילוב. הייתי קשורה אליה מאד, ולא נשכחו מזכרוני דאגותיה הרבות עלי כאשר נהרג פעם שוטר, ובמקרה ראיתי את ההרוג דרך החלון בחדר המשטרה. הדבר היה ככה: גנבים נכנסו לגנב באיזה בית אחרי חצות, והשוטר עמד על המשמר. וכאשר ראה אותם וחפץ להפריעם ממזמתם הרגוהו במקום ההוא והשליכו את גופתו אל בור האשפה. למחרת בבקר הביאו את הנהרג לבית המשטרה שהיה בחצרנו, ולי היתה ההזדמנות לראותו בפצעיו שבראשו ובפניו וכתמי דמו שנזל, ואת קטעי הניר אשר סתמו בם את פצעיו. כל העיר היתה כמרקחה, ואת הלויה סדרו ברב פאר. כל הפקידים הגבוהים נשאו את ארון המת חליפות, והתזמרת הצבאית

לותה את ההרוג בנגינה עד בית-הקברות. גם אנכי הלכתי אחרי הלויה, אך אחרי זמן הכרחתי לשוב הביתה, כי פחדי היה גדול מפני פני המת שראיתים בעיני והפריעו את מנוחתי בלילות; וגרונה זאת לקחתני אל מטתה והשקיטה את רוחי עד שהבראתי.

דודי הרב פרידמן.

הקדימו לבוא להפרד מאתנו דודים ודודות מרוז'ינוי וקרובים וקרובות גם מערים אחרות, ואף מינקתי שאחרי גמלה אותי נשארה כל השנים בביתנו בתור עוזרת, וכאשר עברנו לגור במוהילוב נשארה אצל זקנתי הינדה לשרתה. היא היתה נפש יקרה ונאמנה למשפחתנו עד זקנתה.

בא גם דודי הרב דוד קרלינר, הוא הגאון דוד פרידמן. דודי זה שזכיתי להכירו היה איש קצר קומה, צנום ורזה, לבוש קפטן של אטלס שחור וחגור חגורה שחורה וארֹכה, שצנף אותה פעמים אחדות על מתניו. אפן חייו שהספקתי להכיר בהיותו בביתנו כשבוע ימים היה ככה: הוא היה חי רק משתית חלב, כוסות אחדות ביום, עם צנימים. כל היום היה עוסק בתורה, ובלילה היה ישן על ספה של עור בלי כל כר עליה. הוא היה קם בחצות הלילה והיה מאריך בתפלות תקון-חצות בשבתו על הרצפה, לבכות את חרבן בית-המקדש ולהתפלל כי ישיב ה' את כבוד עמנו ואת כבוד ירושלים עיר קדשנו כבראשונה.

אנכי אהבתי לשחק בכדורי עור, לזרקם למעלה ולתפשם בנפלם. בפרט חשקה נפשי לשחק ביום השבת, בהיות לי חפש מלמודי, אך אמא לא נתנתני לשחק בכדור בשבת. עתה היתה לי ההזדמנות לשאל את פי דודי הרב דוד פרידמן בדבר זה והוא התיר לי. אז לא היה גבול לאשרי והודיתי לו מאד מאד על פסק דינו.

הנסיעה והקרון.

בשנים ההן לא היתה עדין רכבת במקומותינו, וגם עגלה גדולה שתוכל להכיל ברוחה משפחה שלמה בת שבע נפשות לא היתה במציאות. לכן שכרנו מין קרון שנקרא בשם „בויד", ובחללו היה אפשר לסדר את כלנו יחד עם כרינו וכסתותינו ויתר חפצינו,

יחד עם האכל והמשקה שהכינונו לרב. ואת כל זה הובילו שני סוסים. כפי שאמרו אז לא נשאר תינוק בעריסתו שלא נסע ללוות אותנו עד התחנה הרחוקה מהעיר כשתי שעות. ושעות אחדות ארכה התהלוכה של המלוים. בין המלוים בעגלותיהם הנהדרות היו בני משפחות צוקרמן, אטלינגר, שמחוביץ, רטנר, שור, אידלמן, אידלסון, הרכבי, גורביץ, ועוד, ועוד.

וסוף סוף הגיעה השעה אשר בה היינו צריכים להפרד מכל משפחתנו היקרה, מידידים וידידות, מכירים ומכירות, והבכיות והיללות לא פסקו עד שה„בויד" שלנו התרחק לאט לאט מכל היקרים לנו משנות רבות.

ד. יְרוּשָׁלַיְמָה!

הנסיעה ברכבת. — הכל נשכח!

לברויסק הגענו בבקר. הספקנו עוד לראות את המבצר של מלחמת צרפת ורוסיה, שנפוליון הראשון בנה אותו או הרוסים, והרכבת הנוסעת לאודיסה הביאה לנו רשמים חדשים. ובפרט לנו הקטנות שבפעם הראשונה ראינו רכבת טסה במהירות הברק על פסי ברזל. לאט לאט שכחנו כל מה שעזבנו במוהילוב: את ביתנו היפה, את כל חברינו וחברותינו ששחקנו אתם כל מיני משחקים, שלא פעם ולא פעמים קבלנו על זה נזיפות מההורים ומהמחנכות שלהם ושלנו; וכל החדש שראו עינינו תפש מקום במחנו ולבנו, במקומם.

ליד קיוב.

בתחנת קיוב קבלו את פנינו בני משפחת שור; והגב' גיטה גינצבורג הגישה לאמי כמה הפצים יקרי ערך שנשארו לזכרון בגנזיהם של משפחת לוריא.

אודיסה, הדודים ומתנותיהם.

אחרי נסיעה של זמן מעט לעת הגענו לאודיסה. בתחנה קבלו אותנו שנים מדודינו, גיצל ושלמה כהן, אֲחִיהָ של זקנתי הינדה פינס אם אבי. התארחנו בביתם ונשארנו כשבועים ימים באודיסה עד בוא האניה ההולכת ליפו. בשבועים האלה היה לנו די זמן

אמי חיה צִפּרה נ״ע (משמאל),
אחותי שרה רחל נ״ע (מימין)
ואנכי (בתָּוֶך) לִפני נסיעתנו לא״י

להכיר את העיר היפה אודיסה, הרחובות והבנינים הנהדרים, והגן הנהדר שהשתרע לארך שפת הים, ופסלו של פושקין שעמד באמצע הגן הוסיף לו לוית חן. אף כי באנו מעיר מחוז גדולה כמוהילוב, בכל זאת עשתה עלינו אודיסה רושם כביר. הדודים כהן היה בית ובנק גדול, וחנות גדולה למכירה בסיטונות. מהחנות הזאת קבלנו אנו הבנות במתנה צעצועים רבים וגם בובה גדולה, ואני טפלתי בה ושחקתי בה שנים אחדות אחר כך.

אחרי שבועים נפרדנו מהמכירים והקרובים שלנו באודיסה.

קופלמן. — הנסיעה בים.

ביום הששי אחרי הצהרים הפליגה ספינתנו לדרכה. על פי חליפת המכתבים שהיתה בין אבי ובין אברהם קופלמן מביליסטוק שכתב שברצונו לעלות ארצה עם משפחתו, החליט אבי שמשפחתנו תפגש עם קופלמן ומשפחתו באודיסה. על קופלמן זה, אף כי היה מטפל במשפחה גדולה של שמונה נפשות, היה מוטל התפקיד להיות לעזר לאמי בנסיעתנו ולהשגיח על משפחתנו בדרך זו. ואכן נפגשנו באודיסה עם משפחת קופלמן שהפליגה אתנו יחד בספינה אוסטרית ליפו.

קושטא וכלביה. — העגבניות.

כעבור יומים הגענו לקושטא שבחופה עגנה הספינה ונשארה שם יומים. לצערי הרב חלתה אחותי נחמה באדמת, ואמי היתה עסוקה בה מאד. ואנו הבנות שרגש של מסירות משפחתית לא היה כ"כ עז בקרבנו, לא שמנו לב לזאת שאחותנו שוכבת חולה, ונתפתינו לדברי צעירה נדולה מאתנו בשנים שנרד לחוף קושטא לראות את העיר ואת יפיה. אנכי ואחותי הבכירה ואותה הצעירה ירדנו לסירה קטנה שהביאה אותנו עד הנמל. מה רבה היתה השתוממותנו לראות ברחוב הראשון שלתוכו נכנסנו כלבים רבים שוכבים שרועים על פני המדרכה ומנמנמים מבלי לנגע באיש לרעה. ברחובות העיר ראינו כמה סבות רעועות שבהן עמדו תגרים ומכרו כל מיני פרות שקושטא היתה מפרסמת בהם לתהלה. בין שאר הפרות ראיתי עגבניות יפות למראה, ואחרי שלא ראיתי

עגבניות מימי חשקה נפשי לטעם טעמן. קניתי עגבניה אחת בכדי להנות מפרי הארץ הזאת, וכמה התאכזבתי בהנוכחי שטעמה הוא כ"כ תפל עד שעורר בי גועל נפש, ושנים על שנים אחרי כן לא יכלתי לטעם עוד את הפרי הזה, בו בזמן שכל משפחתנו חבבה אותו מאד.

תוכלו לתאר לכם מה רבה השתוממות אמי בהרגישה ששתי בנותיה אינן נמצאות על האניה. חרדתה הלכה וגדלה ביחוד מכיון שהניעו לאזנה השמועות שבקושטא שובים את העלמות הצעירות ומובילים אותן להרמון השולטן שאלף נשים לו. אך מצד שני גדלה שמחתה כשראתה אותנו בחזרנו בשלום, כמובן לא יכלה להשקיט את סערת רוחה ונזפה בנו קשה, ואנו הרגשנו ברב צערה ועגמת הנפש שגרמנו לה נוסף לדאגתה לאחותנו החולה.

„מוטב להשליכנו הימה מאשר להובילנו לא"י".

בינתים התגברה מחלתה של אחותי הקטנה, והרופא אמר נואש לחייה. נוראים היו לנו דברי המלחים שאמרו כי אם תמות אחותי ישליכו את גופתה אל הים. במצב הנואש של אחותי אמרה אמי נואש, ובקשה מהרופא שיעשה עוד נסיון אחד שהציעה לו, מאחר שלא האמין בין כך וכך שאחותי תתגבר על מחלתה. הרופא הסכים לדבר ורפואה זו פעלה מהר, ואחותי הלכה והבריאה. אחרי שהתחילה אחותי להחלים נתפנתה אמי ויכלה כבר לעזב את התא הצר אשר ישבה בו ולעלות על הספון לשאף רוח צח ולהנפש מעבודתה הקשה, רב החובלים וקציני המלחים היו נגשים אלינו לעתים קרובות על ספון האניה ונדים לגורלנו, שמשפחה אירופית בריאה ויפה ומלאת חיים כזו נוסעת לארץ ישראל בכדי לפל לקרבן לכל מיני מחלות המתהלכות בארץ, והיו אומרים שמוטב שאמנו תטביע אותנו בים, משתביא אותנו לארץ להתענות ולסבל בה. דברים כאלה עשו רשם עגום על אמי, אולם בכל זאת לא נפל רוחה, בדעתה כבר את כל זה ממכתבי אבי, שהיה כותב אלינו מארץ-ישראל בפרטות והיתה נכונה ברוחה לכל צרה שלא תבוא.

בבירות.

מאחר שבאניתנו לא היה מאכל כשר, ואי אפשר היה להכין אכל לשבועים ימים, לכן דאג אבינו לכך שבערי החוף זמירנא ובירות שבהם תעגן האניה, יגש לנו אכל כשר. וכך ירדנו בבירות בלוית האדון אלתר גרינברג שחכה לנו שם, עפ"י שליחות אבינו, וסעדנו בבית פרטי של המשפחה האשכנזיה המיחסת מנדלזון מירושלים, שנמצאה שם מלפני כמה שנים. שם קניתי גם בד לשמלות בשביל בתי, ובזה טפלתי אחר כך על האניה עד שהגענו לארץ-ישראל. זה היה נסיוני הראשון במלאכת תפירת שמלות.

חוף יפו ושאונו.

בשני ימי הנסיעה האחרונים התחילו כל הנוסעים להתקין את עצמם לירידה לחוף שהיתה כרוכה בסכנת מות ממש, בפרט בתקופת הסערות. השאון והבהלה והתכונה הרבה בשעת הירידה החלישה את הרשם של פגישתנו עם אבא ועם בני משפחת ריבלין שבאו לקבל את פנינו.

יפו ויהודיה.

רשם מוזר עשתה עלינו תלבשתם של הספנים הערבים, חזיה ומכנסים לבנים וכחלים רחבים מאד וחגורה אדמה רחבה ביניהם, תלבשתם שעודם מחזיקים בה עד היום. לחוף יפו הגענו בתחלת אלול, בזמן החם היותר גדול. האויר החם והמחניק, יפו המזהמת, והערבים בתלבשתם המוזרה לנו לגמרי דכאו את רוחנו. ביפו של אז ישבו כמאתים משפחות מיהודי המזרח ששפתם היתה ערבית מרוקנית. היו גם אי אלה חלפים ומשפחות ספרדיות אחדות. הספרדים שבאו מקושטא, סלוניקי, זמירנא ורודוס, שברבם הגדול ישבו בירושלים ובמעוטם ביפו, דברו ספרדית וערבית. בעיר יפו היו אז משפחות אשכנזיות אחדות ובהן משפחת המבורגר ומשפחת שמרלינג, שבביתה התאכסנו, והבית הזה עומד עוד על תלו עד היום כמו שהיה בזמן בואנו. בני שמרלינג היו סוכנים של כמה פירמות אירופיות. בבית הזה קבלו אותנו יפה מאד, והיות שפשות לא היו להם סדרו לנו מקומות לינה על הרצפה באפן

זה: פרשו לנו מחצלות ונתנו לנו כסתות, וכל המשפחה מצאה את מנוחת הלילה על המשכב הזה.

בשבילנו הילדות היה ענין רב בפצוחי הבטנים ובאכילת הרמונים שראיתי רק פעם בחיי וסופנו שקבלנו נזיפות על הכתמת בגדינו במיץ פרי הרמון אשר גם בכביסה אין הכתם נמחה.

דאר המבורגר.

למשפחת המבורגר היה בנק פרטי שהתפתח יפה. משום שהחלפת הכספים היתה עסק טוב, לרגל התנועה הגדולה של התירים שבאו לאלפים ולרבבות מרוסיה, מרומניה, מיון, מתורכיה ומארצות אחרות. מחוץ לפסטה האָסטרית והתרכית שהיהודים לא הרבו להשתמש בהן, היתה קימת אז גם הפסטה של האחים המבורגר, ששרתה את היהודים בקו יפו—ירושלים.

גן הברון.

כיפו נשארנו עד אחרי שבת, והיתה לנו ההזדמנות לבקר בגן היפה שעל יד יפו, גנו של הברון הרוסי אוסטינוף. הגן הזה היה מפאר עד מאד. היו בו כמה וכמה עצים מארצות רחוקות ושונות וחיות שונות ורבות, ביניהן גם קופים רבים, והוא היה פתוח לצבור. הברון הזמין את משפחתנו לביתו, וכאן היינו בפעם הראשונה מאז ירדנו ליפו, בחברת אנשים אירופיים, ובלינו אצלם שעות אחדות בנעימים.

האומנת הרוסיה וחלול שבת.

בשובנו הביתה מהטיול הזה מצאנו בבית את מר חיים שמרלינג מלא כעס וחמה. ברגע הראשון לא ידענו סבת כעסו, אך מיד נודע לנו שהאומנת הרוסית שבאה אתנו הכינה לילד הקטן אכל שבשלה אותו בשבת, ודבר זה עורר את חמתם של אחדים מהקנאים, שהתחילו ברגע הראשון לבואנו למצא בנו עוונות.

מזרח ומערב נפגשים.

ביפו נחנו יומים מעמל הנסיעה. רבים באו לבקרנו וכלם בלבוש מזרחי ובפאות ארכות למחצה, ונשים עטופות מטפחות המכסות על שער ראשן המגלח. אפשר להבין איזה רשם עשתה עליהן

הפאה הנכרית של אמי, ולעמת זה הרשם שמראהם עשה על כלנו. כל אחת מהן נגשה אל אמי ומששה בידה את שמלתה וכל תלבשתה, ותלבשתנו עשתה עליהן רשם מוזר מאד.

פאה נכרית מעכבת הגאולה.

בשבת הראשונה שבה הלכה אמי לבית-הכנסת להתפלל התנפלה עליה אשה אחת וירקה בפניה, וצעקה בקולי קולות שתלבשתה ופאתה הנכרית מעכבות את בואו של המשיח ומכניסה טמאה לארץ-הקדש.

ה. בִּירוּשָׁלַיִם.

דירתנו הראשונה ורהיטיה.

אבי הכין בשבילנו דירה בחצר המנוח ה' חיים אהרן ולירו בירושלים שבו נמצא כיום בית-היתומות של וינגרטן, וקיר הפריד בין חצרנו ובין החצר שבה גר בעל הבית עצמו.

אעפ"י שאבי הטוב השתדל בכל יכלתו להנעים לנו את ישיבתנו בירושלים, בכל זאת היה קשה לו מאד להשיג רהיטים, ואפילו מטות בשבילנו. חדר השנה של הילדות היה גדול מאד, על הרצפה היו מחצלות ועליהן פרשנו את הכסתות והכרים שהבאנו אתנו מעבר לים. חדר האכל היה מרהט בשלחן וכסאות מלאכת ידו של נגר אחד, יוסל סטולר שמו. בחדר השנה של הורי עמדו שתי מטות ברזל שהתקנו ע"י איזה חרש ברזל ספרדי ירושלמי. אלה היו חדרינו, מלבד המטבח שבו היה תנור מיחד אשר נהגו אז להשתמש בו לבשול וגם להעמדת קדרות החמין לשבת מיום הששי. מכונות נפט טרם היו בארץ. יותר מכלנו הרגישה אמא במחסור כמה וכמה דברים הכרחיים בשביל חיי יום יום. אולם אבא היה אומר שאחת החליט להשתקע בארץ ויהי מה, והלא זה שנתים שישב בה.

הרבנית והשדים.

בעשרת ימי התשובה לשנת תרמ"ב תיכף אחרי בואנו קרה מקרה מוזר בירושלים: הרבנית מקליש, אלמנת הרב מאיר אוירבך ז"ל

אשר הלכה אל הר-הזיתים לבקר את קברות אבותיה לא שבה לביתה. כל העיר היתה כמרקחה, ושיחה היתה בין הבריות כי שדי בלהות תפשו אותה וסחבו אותה למערה אשר לא שבה ממנה לעולם. ואנו הילדות, שרק זמן קצר היינו נמצאות בארץ, חלמנו לילות שלמים על הרבנית שלא הכרנו את פניה, ושראינו אותה תמיד בין השדים המסובבים אותה ואינם נותנים אותה להמלט מידיהם.

הכפרות. — סדור ביתנו.

בת שתים עשרה הייתי בשעה שצמתי בפעם הראשונה ביום-הכפורים אחרי בואנו לירושלים.

בליל ערב יוהכ"פ הכינו את הכפרות, השוחט והשמש שנשא בידו פנס גדול באו לבושים בגדי שבת. הם היו הולכים מבית לבית, וכל בעלת בית היתה מוסרת להם את התרנגולות לשחיטה בחצר הבית. אבי לא החזיק במנהג הכפרות, אך אמי נהגה במנהג זה בכל פרטיו, לסובב את הכפרה שבע פעמים סביב הראש ולהגיד את כל הפסוק בשלמותו, והיא פתחה לפנינו סדור והכריחה גם אותנו למלאות הכל כמוה. את כפרת אבי נתנה תמיד לעני במתנה, וזו היתה הכפרה הנכונה. כמה מוזר היה לנו בימים הנוראים, בלילות בין ראש-השנה ויום הכפורים, לשמע בחצות הלילה צעקות וקריאות הקורעות את הלב. הלילות האלה היו לכלנו לילות שמורים בגלל אחינו הקטן והיחיד שהיה חולה באותו הזמן וימיו היו ספורים.

עתה התחלנו לסדר את ביתנו. מחוץ-לארץ קבלנו את כלי הכסף והחרסינה שלנו שהזכירו לנו את חיינו הקודמים בגולה, וזה חזק מעט את רוח אמי בהרגישה שהיא מנהלת את ביתה במקצת כאשר בימים מקדם.

אחי המת והקברן.

לא עבר זמן רב ושוב באה צרה חדשה. אחי הקטן שהיה בן שנתים וחלה באַדֶמֶת מת בערב חג-הסכות. את הקברן שהוציאו מביתנו בשימו אותו בתלבשתו האחרונה על חתיכת לוח כפי גדלו וקשר את גופתו אליה—לא יכלתי לשכח זמן רב, כי תלבשתו

היתה אחרת מהתלבשת הפשוטה, בפרט התרבוש הגדול והעבה שעל ראשו שהיה דומה לתרבוש של השומרונים, וזה היה משונה מאד; ולפני עיני ראיתי תמיד את פרצוף האיש הזה, ופחד נפל עלי.

אבל וגעגועים.

בשעת הקדוש בערב חג-הסכות ראיתי בפעם הראשונה בחיי דמעות בעיני אבי, על מות אחי הקטן, שנולד ברוסיה אחרי עלות אבי לארץ. אמא השתדלה להסתיר את כאבה מעיני אבי, והיתה יוצאת אתנו לילה לטיול בדרך ירושלים-יפו, ואז היתה שופכת לפנינו את לבה על מות הבן, ועל שהוצאה מחוג משפחתה הגדולה שברוסיה, ונשארה בלי נפש קרובה חוץ מבעלה וילדיה וקרוביה בני משפחת ריבלין שחייהם היו בכל זאת שונים מחיינו בחוץ-לארץ.

המבקרים והיתושים.

בימים הראשונים, ובפרט בשבת הראשונה לשבתנו בירושלים, באו אלינו מבקרים מכל העיר, אשכנזים וספרדים, ומרב התכונה שכחנו את קשי מצבנו. אולם הבקורים לא ארכו זמן רב ובעוד ימים מספר התחלנו להרגיש בצרות הארץ. בלילות ענו אותנו היתושים שהתנפלו עלינו כמו שמתנפלים על פנים חדשות, ופנינו צבו ממש ולא יכלנו לעצם עין בלילות, וכלנו חלינו בדלקות עינים חזקות, מקטן ועד גדול. ואחרי אשר מספר הרופאים היהודים היה מצמצם מאד שלטו אז המיסיון האנגלית והצרפתית בכל תקפן.

המיסיונים ורופאיהן. — תרופות וכחול.

לשתי חברות המסיונים — האנגלית והצרפתית — היו בתי-חולים ואחיות רחמניות לעזרה, וגם רפואות נתנו חנם. אך אנו לא השתמשנו בעזרתם כ״א שמנו על עינינו תחבשות של תערבת ערק ומים, או עלי תה ששמו אותם בחתיכות בד, או מין חמר שקראו לו חמר-מקטרת, שהיו קונים ב„חנויות-הבשמים« בעיר העתיקה ומַשָׁרים אותו במים, וכששקע החמר והמים נעשו צלולים היו משתמשים בהם לתחבשות. מלבד זה היו משתמשים באבקה לבנה שקראו לה כָּחלה והנשים שהיו מָמחות לטפול בעינים היו מפזרות את האבקה על העפעפים מצדן הפנימי אחרי הָפְכן אותן,

ומיד לאחר כך היו חובשות את העינים החולות במטפחת לבל תפקחנה. ותודה לאל שיצאנו מכל הטפולים בתרופות הללו בעינים בריאות. דלקת העינים הזאת היתה תוקפת אותנו במשך כמה שנים, ובעקר בתקופת הקיץ בעונת הפֵּרות והירקות המרֻבִּים, ונגרמה בעקר כנראה מחסר הזהירות בנקיון הידים.

הקדחת.—עבודות הבית.

גם מחלת הקדחת לא פסחה עלינו, ושנים על שנים סבלנו ממנה מי בצורה יותר קלה ומי בצורה יותר קשה. מחלה זו דבקה ביחוד בי ולא נתנה לי מנוחה במשך זמן רב, גם בהיותי כבר ארושה. כשהרפתה ממנו מחלת העינים במקצת התחלנו להביט על סביבותינו ולפנות לעבודות הבית. קל היה לנו ללמד את המלאכה מכיון שישבנו בשכנות עם משפחת ואלירו: הזקנה, אם חיים אהרן ואלירו, אשתו, בתו, גיסתו שהתאלמנה, ובתה שאחרי כן התחתנה עמו אחרי פטירת אשתו הראשונה. ואת אפן העבודה, נקוי הבית, הבשול, האפיה והכנת התבשילים לשבת כדרך אנשי המקום שהיו זרים לנו עתה לגמרי, למדנו מבעלת הבית ומבתה במהירות רבה, וכל מי שראה אותנו בנעלי-העץ, ובתלבשת המקֻבלה התפלא על הצלחתנו להסתגל לסדר החיים הזה.

אבן ישראל.

אחרי שבתנו בבית ואלירו כחדשַׁים שכר לנו אבי דירה חדשה בשכונת אבן-ישראל שהיתה מהשכונות הראשונות שנוסדו בירושלים מחוץ לחומה אחרי נחלת-שבעה ומאה-שערים.

בימים ההם היתה אבן ישראל עוד חדשה. הככר הפנויה אשר שורות בתים מקיפות אותה מארבעת עבריה היתה נקיה ורחבת ידים; טרם הצטברו בה גלי האשפה שהלכו וכסו אותה במשך עשרות השנים שלאחר-כך. כל איש הזוכר את השכונה מהימים ההם, ימי השלטון התרכי בארץ, ישתומם על השנוי הגדול לרעה שחל בה בתקופת השלטון הבריטי: ערמות זבל בכל פנה ומי שופכין הנגרים לכל ארכה.

שכונה זו משתרעת, לצדו של הרחוב המרכזי בעיר, הוא דרך

יפו. ובימים ההם פארו את העבר השני של הרחוב, גנים גדולים ויפים נטועי עצים ושתולים פרחים ממינים שונים שריחם נודף למרחוק, וסכות עשויות נצרי גפנים. ביחוד היה גדול הענג בימי האביב — תקופת הפריחה והלבלוב.

בתים וגנים.

חמשת הגנים הגדולים והבנינים היפים שבתוכם היו שייכים לארבע משפחות גרמניות נוצריות—בתוכן משפחת מומרים.—החצר המערבית היתה של פסקל הארמני, סגן הקונסול האוסטרי, שעד עתה נשאר רכוש יורשיו. בית ברגהיים המומר עבר לכולל ווהלין, בית פרוטיגר ליוסף נבון ואח"כ למשפחת בינין. הבית הרביעי, שבו נמצאת עתה הקונסוליה הגרמנית, והבית החמשי שהוא עתה קנינו של היהודי הבוכרי בורוכוב היו שיכים למשפחת דיוסברג.

משפחת פרוטיגר.

פרוטיגר היה בנקאי והתקשר עם נבון ויחד קבלו את הקונצסיה לחברה צרפתית ליסוד מסלת ברזל בין יפו וירושלים. משפחת פרוטיגר היתה גדולה וכמה מבנות המשפחה היו בגילנו. והואיל והשפה הגרמנית לא היתה זרה לנו כרתנו ברית עם משפחת גרמנים נוצרים אלה שהיו אנשים עדינים וטובים. לא הרגשנו כל שנאה מצדם כ"א, להיפך, חביבים מאד היו כלפינו הזרים בארץ שחסר היה לנו כאן סדר החיים שהסכנו אליו בחו"ל. ביתם היה פתוח לקראתנו בכל עת ובכל שעה, וגנם חיפה היה לנו למקלט בימי הקיץ החמים בעציו ושיחיו המצלים, ולענג נחשבה הרחיצה במימיה הנקיים של הברכה הבנויה בחצר שהיו מחליפים אותם מפעם לפעם. במים המוצאים היו משקים את הגן, כי גדול היה ערך המים אז בירושלים כאשר היה גם עד לפני שנים אחדות. כשאחת מאתנו הבנות היתה צריכה לנסע העירה ועגלה לא היתה מזמנה לנו העמידו לרשותנו חמור שעליו היה אפשר לרכב, ומשרת הבית היה מחמר אחריו ומשגיח על הליכתו לבל נפל מעליו. בימי החגים ובהזדמנויות של שמחה, בחתנת אחותי שרה רחל ובחתנתי, היו מבקרים אותנו והביאו לנו מתנות

יקרות ערך. וכך המשיכו את יחסיהם אלינו עד עזבם את ירושלים, לבלי שוב אליה עוד. רק פעם אחת, כעבר שנים רבות, ראיתי עוד פעם את הגברת פרוטיגר שנתאלמנה וירדה מנכסיה. פגישה זו צערתני מאד בדעתי את פרשת גדולתה של המשפחה בימים עברו. לא אשכח את חסדם אתנו עד היום.

נתור בחבל ברחוב יפו.

נזכרת הנני כי באותו זמן — בהיותי בת שתים-עשרה — הייתי אוהבת לנתר בחבל שהבאנו אתנו מחו"ל. עבודה זו מלאה את מקום בית-הספר שלא היה קים אז ושמשה גם כהתעמלות. היינו גם מרבות בריצה על פני הככר וברחוב יפו, שתנועת עגלות ואוטומובילים לא היתה גדולה בו ולא הפריעה לנו למשחקינו. מחזה נעים היה זה לראות את אחיותי רצות אחרי בחבליהן, והשכנים הירושלמים הותיקים מסתכלים בנו ובריצתנו המוזרה בעיניהם.

דירתנו באבן-ישראל.

דירתנו באבן-ישראל היתה דירה מרוחה לפי השגת הימים ההם, שהמשפחה היותר גדולה לא העזה לגור ביותר משני חדרים, היא וילדיה וכל אשר לה.

בדירתנו, שהיתה קרובה אל הבור הגדול אשר במרכז השכונה, היו ארבעה חדרים ולפניהם חצר קטנה אשר בחלק ממנה עמד המטבח, וחלק שני היה עשוי כעין ספה מקרה שהשתמשנו בה לחדר אכל. והחדרים—שנים מהם גדולים ושנים קטנים. החדר הראשון שנשאר חדר לקבלת אורחים היה ארך וצר, וברצפתו דלת שבהפתחה ירדו ממנה במדרגות רעועות אל שני המרתפים שמתחת לבית. החדר השני שמש לחדר כתיבה לאבי, והשנים האחרים היו חדרי שנה להורינו ולנו הבנות. בחצרנו צמח עץ יפה שהיה היחיד בכל השכונה, ובצלו ישבנו הרבה והתענגנו.

המרתפים ושמושם.

המרתפים שמשו לאוצר לכל הנצרך להנהלת הבית, כי במשפחות האמידות היו תמיד מכינים משנה לשנה את כל הנצרך לבית

במשך השנה, כגון: פחמים, יין, יין-שרף, זיתים, שמן-שֶׁמשמין וחטים, ועוד כאלה.

אך את החטים לא הניחו במרתף, כי אם בבית, בתבות עץ גדולות עשויות בפשטות גמורה. לפי מה שהנני זוכרת היו מביאים הבדואים את החטה מחורן, כי במקום ההוא היתה החטה היותר טובה ונקיה שאין בה זְנָנים שחורים, שנותנים לקמח אחרי הטחינה צבע שחור וטעם מרירות, ועפ"י עצת מכירנו קנו תמיד בביתנו את החטה ואת הענבים ויתר הדברים מהמין המֻבחר.

הכנות לכל השנה.

אמי התרגלה לאט לאט לחיינו אלה. את החטה היו קונים תכף אחרי חג השבועות, ואת הענבים לפני ראש-השנה, או אחריו, את פחמי העץ היו מכינים תכף אחרי חג הסכות, לפני התחלת הגשמים, כי מפני הדרכים המקֻלקלות היתה ההובלה קשה בחרף. בראשית החרף קנו גם את הזיתים כדי לכבשם לאכילה ולמסרם לבית-הבד להשיג את שמנם.

עבודת החטה להכשירה ללחם מזכירתנו את מאמר בן-זומא האומר: כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכל.

מעשי החטה והקמח.

ובכן, העבודה התחילה. את החטה היו צריכים ראשית כל לנקות מהאבנים הקטנות ולרחצה, ואחרי היבוש היו שולחים אותה לטחנה אל העיר העתיקה. בעבודה הזאת עזרנו אנו הבנות ואמנו בתענוג מיֻחד, וגם עוזרות שתים היו לנו, נשים מרוקניות. הנשים האלה שהאחת שמה פְּרִיחה והשניה מזל-טוב, היו גם עושות קוסקוסו, אלו הם מיני גרגרי בצק קטנים עגולים מסלת, ביצים, מים ומלח ולבסוף קמח דק. ומהם היו מבשלים דיסה, אחרי שיבשו אותם כמה ימים בשמש. דיסה כזאת אכלנו בראשונה ברדתנו בבירות אצל משפחת מנדלזון, והבאנו מן המאכל הזה גם לאמי על האניה ונעם לחכה וגם לנו. את הקוסקוסו הכינו בעד החרף כלו מפני כי הביצים היו מתיקרות בחרף, וכל בעלת בית הכינה גם ביצים למאות בתוך זיר מלא סיד כבוי.

הנשים אשר היו באות לנקות את החטה היו שכירות. הן באו לברר אתנו יחד את החטה, ואחרי שהביאו את הקמח מן הטחנה היו צריכות לנפותו ולחלקו למינים שונים: סלת דקה לאפיית חלות וכעכים, וסלת עבה בשביל דיסה, וקמח „מורנו" דק, שחרחר ועבה ששמש לעשית לחם פשוט. כל עבודת הנפוי נעשתה על הרצפה על מחצלות שעליהן פרושים סדינים לבנים. וכלי נחשת קלל גדולים לפני כל אחת מהמנפות ובהם חלקו את מיני הקמח, ואח"כ שמו כל מין ומין לתוך פחים, שהיו משמשים למטרה זו. בשעת הנפוי התפזר אבק הקמח על כל הרהיטים, ואף כי לא היו מהיקרים, בכל זאת לא היה הדבר קל בעיני אמי לראות את חדרינו ואפילו אותנו בעצמנו „מפדרות" באבק הזה מקדקדנו ועד כפות רגלינו היחפות שעליהן נעלי עץ (קבקבים) שגם כעת עוד משתמשים בהן, בפרט בבתי המזרחיות בימי הקיץ, וגם בחרף, בעת עבודת נקוי הרצפות, הכביסה וגם בחדר הרחצה, והמרחץ התרכי.

מעשה היין.

גם את היין היו מכינים בביתנו לכל השנה. אחרי שאבי לא התעסק בזה קבלה אמי עליה את הדאגה הזאת. ואחדים מקרוביה ממשפחת הריבלינים היו עוזרים על ידה לבחר בענבים טובים, בפרט מענבי חברון המפרסמים לתעשית יין, ויין שרף. ובבקר השכם היתה אמי הולכת יחד עם שני המלוים המַמחים לדבר לקנות אצל פלחי חברון כמה מאות רוטלים ענבים לבנים ושחורים ששקלו אותם במקום הקניה. השאון היה גדול מצעקות הפלחים, מחרחור הגמלים, ונעירת החמורים העמוסים סלים פשוטים, וכלם יחד נכנסו לחצרנו ולעינינו היה הכל מוזר וחדש.

אחרי שהכינו את הזירים הגדולים במרתף וקטפו את גרגירי הענבים שבאשכולות, שמו את הגרגירים שוב בכלי נחשת גדולים, שבהם השתמשו גם לכביסה אחרי שנקו אותם, אז התחילו הגברים, אחרי רחצם את רגליהם היטב, במלאכת דריכת הענבים, דרכו אותם היטב היטב עד שלא נשארה טפה בקליפת הענב, ואת המיץ היו

שמים באלה הזירים. את כל העבודה הזאת היו עושים במרתף, ואמי למדה את כל התורה איך עליה להתנהג.

לפי מה שאני זוכרת ארך כחדש ימים עד שתסס היין ונהיה זך כבדלה. וכשהגיע הזמן שהיה אפשר לשתות את היין החדש ולקדש עליו, היתה השמחה גדולה במחננו, ובפרט אמי שזכתה לראות מפרי עמל ידיה, וכל הבא לביתנו היה צריך לטעם את טעמו הטוב ולהללו.

היו כמה מיני יין: מתוק, חזק, אדם, בהיר, וכהה, וכל מין בכד שלו, ולנו הבנות היה אסור לטעם מהאדם הזה. אסרו עלינו אפילו לרדת למרתף. המפתח היה שמור בידי אמי, או אצל המבשלת שבטחה בה.

הפחמים.

כל העבודות האלה הכניסו רוח חיים בנו, היה איזה שנוי מחיינו ברוסיה, והתענגנו על כל דבר חדש וכל מקרה במהלך חיינו פה. רק דבר אחד לא היה נעים לנו כאשר העבירו דרך חדרנו את שקי הפחמים של כמה מאות רוטלים והריקו אותם במרתף, ולא היה אפשר שיכיר איש את רעהו מרב האבק השחור שכסה אותנו והתפשט על פני כל החדרים. מכונות נפט לא היו אז, וגם את הפחמים הכינו לכל החרף, כי אז השתמשו בפחמי העץ לחמום החדרים באחי הנחשת (ה„מַנגלים") או פחי-ברזל שחורים, ולבשול ולכביסה, ולעוד צרכים שונים. ככה היו חיינו אז, ובכל זאת לא הרגשנו איזה חסרון שהוא, והכל היה טוב בעינינו, ובזמננו זה, שהכל טוב ויפה בארץ-ישראל, ישנם בכל זאת בנו עוד בני אדם, והמה רבים, שמוצאים חסרונות לרב בארץ בחשבם כי בערי אירופה היה הכל יותר יפה ויותר טוב.

הדלף ושמותיו.

בדירתנו שבאבן ישראל גרנו כשנתים. הרבה סבלנו בה, החרף היה חזק, הגשמים ירדו למכביר ימים ולילות שלמים, והמים חדרו אל קירות הבית דרך הגג השטוח. היינו אובדי עצות, ולא היה מפלט לנו ממי הגשמים שלא פסקו כמה ימים, וכל הרהיטים

התקלקלו מהרטיבות. על אחת לבי כואב, על תמונות שמן ציורי יד המצֵיינים של זקני וזקנתי, נח והנדה פינס, שבלו מרב הרטיבות. בראשונה לא שמנו לבנו אליהם וכאשר הורידו אותם מעל הקיר, ראינו כי נתקלקלו פניהם עד ללא הכירם.

הדלף הזה הטרידנו מאד, והמצב נעשה קשה יותר אחרי שילדה אז אמי בן שהיה יקר לה מאד אחרי מות עליה שלשה בקטנותם. וככה נמשך המצב עד שקרנו נס ע"י שכננו הספרדי טרנטו מקושטא. הוא נכנס אז לדירתו החדשה הגדולה ורחבת הידים סמוך לביתנו, ובראותו כמה סובלת כל משפחתנו מגדול ועד קטן מסר לנו שני חדרים גדולים, וכל משפחתנו ישבה בהם עד שתקנו הכל בביתנו והקירות התחילו להתיבש, והיה אפשר לנו לחזר שוב לדירתנו ולשבת בה במנוחה.

אך האמנם מצאנו בה מנוחה ?

מות שני אחי הקטנים.

שני תינוקות קטנים היו בביתנו, אחד שהבאנו אתנו מרוסיה, מת תכף אחרי בואנו לא"י והשני שילדה אמי באותו בית שבאבן ישראל, שניהם הלכו לעולמם בלי כל עון ופשע בחייהם, האחד בן שנתים והשני בן תשעה חדשים. כפי שאמרתי סבלנו הרבה מאד בדירה הזאת, ויותר מכלנו סבלה אמי הטובה ; כי לפני מי תבכה ? ולפני מי תשפך את מר לבה ? רק בה' היתה תמיד נחמתה, בתפלות שחרית, מנחה ומעריב ששמרה להתפלל כל הימים.

גילנו וחנוכנו.

אחותי הגדולה שרה רחל היתה בבואנו לארץ-ישראל בת ארבע עשרה שנה, ואנכי הייתי בת שתים עשרה, אחותי מרגלית היתה בת שמונה שנים ואחותי נחמה בת שש. התחילה איפוא הדאגה הגדולה לחנוכנו, בירושלים לא היה אז כל בית-ספר מלבד „החדר" לילדים שבפנים העיר שקראו לו בשם הערבי „כֻּתָּב", שנוסד בתור „בית ספר" כביכול ע"י מונטפיורי ואחר כך עבר לחסות משפחת רוטשילד. באותו חדר למדה אשה ספרדיה אחת, לָלָה שמה, צרפתית, ו„חכם" ספרדי אחד למד עברית בע"פ והתלמידות

היו חוזרות אחריו. לבית-ספר כזה לא הסכימו הורי לשלח אותנו, ולכן שכרו לנו מורה פרטי שילמד אותנו שפות.

מוריינו והמציצים מן החרכים.

המורה שלנו נתקבל עפ"י המלצתו של הקונסול הרוסי, אולם לא עברו ימים מועטים והמורה הזה בא בהצעת נשואין לאחת אחיותי, ולכן פטרוהו. ושוב חזרה הדאגה, איך להמשיך את חנוכנו? והנה התרחש ממש נס שנמצא צעיר יליד ארץ-ישראל ממשפחה הגונה שלמד בברלין, והפסיק את למודיו באמצע, ושב לירושלים. אבי מהר אז והזמינו להיות מורה ביתנו, אולם לצערנו לא יצא גם זה לפעל, כי מיד לאחר שנודע לקנאים בירושלים שהצעיר הזה יוצא ונכנס בביתנו ללמדנו שלחו להוריו שאם ימשיך את מלאכתו בהוראה בביתנו, אז יטילו חרם על כל המשפחה. והקנאים לא היו מסתפקים אז בהתראה, אלא היו מעמידים שומרים שהיו עומדים על אדני החלונות ומביטים אם המורה ממשיך בעבודתו או חדל ממנה. זמן רב לא יכלנו להמשיך בלמודנו מפני לחץ כל השומרים האלה, ולבסוף נואשנו מהתקוה שנוכל להמשיך הלאה, וככה נשארנו שוב בלי תורה ובלי למודים.

גם על הקלפים עוברת הכוס.

כל המארעות האלה גרמו לכך שנרגיש את עצמנו עזובות וזרות בסביבתנו. בלילות הארפים של החרף היינו משחקות בקלפים בחברת צעיר אחד שבא מוילנא והיה יוצא ונכנס בביתנו. לפעמים היה גם אבא משתתף במשחקנו, אך גם הדבר הזה היה אסור בעיני הירושלמים שהיו באים לביתנו, וגם את האפן הזה של בלוי הזמן אסרו עלינו והציקו לנו עד מאד, עד שהכרחנו לותר גם על התענוג הזה.

מעשה בקפיצה מחלון המנזר.

כפי שהזכרתי היתה לנו אומנת רוסיה. אשה זו נשארה אתנו כמה שנים, והיתה לוקחת אותנו אל תוך העיר ואל המנזר הרוסי כדי להראותנו את יפיו ואת עשרו. פעם בבואה אתי אל המנזר עזבתני לבדי באחד חדריו. ופתאום נכנס כמר עם בני לויתו

שנשאו אתם אגן נחשת אשר בו מים קדושים ויתחילו להתיז ממימי הקדש על הקירות. ואנכי מרב פחדי שיעשוני לנוצריה החלותי לנתר ולקפץ ממקום למקום, עד שקפצתי דרך החלון אל החצר, והתחלתי לצעק בקול. אז נגשו אלי כמה אנשים מכל פנות המנזר והאומנת שלי ביניהם. האומנת שלא ידעה את סבת צעקותי, בראותה אותי בכך התחילה לבכות ולהכות על לבה, מיראה פן יחשדו בה הורי שהובילה אותי למנזר בכונה רעה. אחרי המקרה הזה חליתי כחדש ימים, ומהיום ההוא והלאה לא הוסיפו הורי לתת אמון באומנת, ולא מסרו עוד את הבנות תחת חסותה.

הזוג בן־יהודה בביתנו.

בימים ההם (בראשית תרמ"ב) הגיע אליעזר בן־יהודה ואשתו דבורה ירושלימה.

בבואו ירושלימה, התאכסן בביתנו עם אשתו שהתחתנה אתו בדרך לפני הגיעם לירושלים. הם גרו בביתנו כחדש ימים. אף כי היו לנו רק ארבעה חדרים, בכל זאת השתדלו אמי ואבי להנעים להם את ישיבתם בביתנו. בן־יהודה סבל מגניחת דם מגרונו, ולא פעם היתה אמי צריכה להחליף את הצפיות של הכרים שמצאה עליהן כתמי דם. יום יום היתה מכבסת אותן ושמה אותן בשמש להתיבש. אך אמי עשתה את זה בחבה, כי כלנו אהבנו את הזוג הנעים הזה, אבי מצד השכלתו של בן־יהודה ובפרט בגלל חבתו לשפה העברית, ואמי אהבה מאד את אשתו, שהיתה אשה שקטה, חכמה ובעלת מרץ, והיא היא שהשגיחה על אישה החולה ושמרה עליו כאישון עינה. מצבם החמרי לא היה טוב ביותר, והיא הכרחה להתפרנס בעבודת ידיה, כדי להקל על חייהם, ולתת לבן־יהודה את אותו הטפול הטוב שנדרש לו כדי להתגבר על מחלתו. היא היתה סורגת מטפחות מצמר שהביאה אתה ממוסקבה, והיתה מוכרת אותן, מלבד זה גדלו צרכיהם כשהיתה להם דירה יותר גדולה מזו שהיתה להם בעיר העתיקה, דירה בת חדר אחד ועליה בפנים החדר ששמשה להם בתור חדר

שָׁנה גם כאשר נולד להם הבן הראשון בנציון, הוא איתמר בן-אבי. כדי להגדיל הכנסותיה כלכלה בביתה הצר פנסיונרים אחדים מהבלוי"ם הראשונים, שרתוק, אביו של משה שרתוק, רזובסקי, יודילוביץ, וחזנוב, אשר למדו אז מלאכות שונות: נגרות, נפחות, וחרשת סכינים, ועוד. אך כל ההכנסות האלה יחד לא היו מספיקות למחיתם לולא התמיכה שהיתה לבן-יהודה מצד ידיד רוסי נוצרי שלמד אתו יחד ברוסיה ואח"כ בפריז. ואחרי שאוירה של פריז הזיק לבריאותו של בן-יהודה, עבר אז בן יהודה לירושלים אשר בה האקלים יותר נוח, במקום ללכת לאלג'יר כאשר חשב בראשונה, וידידו זה תמך בו במשך כמה שנים. למען יוכל לחיות חיים נוחים כאשר דרש ממנו מצב בריאותו.

דבורה אשת בן-יהודה. — בן-אבי על זרועותיו.

דבורה, אשת בן-יהודה, עבדה קשה, אבל קבלה הכל באהבה, היא היתה צריכה להשקותו חלב, לצלות לו בכל יום בשר, כדי לחזק את בריאותו, והיא בעצמה הסתפקה בבצלים מטֻגנים בשמן זית, כי שמן שֶׁמשמין היה ביקר. עיני ראו את כל זה ורחמתי עליה מאד, בהיותי באה יום יום ללמד אצל בן-יהודה עברית (למדנו אז בספר אמון-פדגוג של מאפו, עם תרגום רוסי או אידי). אחרי השעור נשארתי איזה זמן בביתם כדי לנדנד את ילדם בנציון או לקחת אותו על זרועותי. למען תוכל דבורה להספיק להכין הכל, להאכיל את בעלה, ואת הפנסיונרים. היא ידעה לדבר רוסית ואידית, אך אחרי חתֻנתה עם בן-יהודה הכרחה לדבר עברית, וידיעתה בלשון זו גדלה עד כדי לקבל משרת מורָה בבית-הספר אֶוֶלינה-דה-רוטשילד בכתות הנמוכות, שמנהלתן היתה אחות נסים בכר, היא הגברת פורטונה בכר. היא למדה שם שנים אחדות. למזלו של בן-יהודה יסד נסים בכר בקיץ תרמ"א את בית ספרו „התורה והמלאכה", ואחרי איזה זמן להוסדו מנה את בן-יהודה למורה לעברית בבית ספר זה.

*

(קמברידג', ט"ז תמוז, תרצ"ה.

שקט ומנוחה במקום שאנו גרים בו אני ואישי, ואפשר להעלות שוב את הזכרונות מלפני יותר מחמש וחמשים שנה, על הניר).

נסים בכר ודוד ילין.

לפני בואו של נסים בכר ירושלימה נפגש בערב יום הכפורים בשעת תפלת המנחה בבית הכנסת שבלונדון עם הצעיר דוד ילין, שהיה אז שם במשך חדשים אחדים. ילין היה כל זמן היותו בלונדון חבוש תרבוש אדם לראשו, ועי"ז הכיר בכר כי הוא אחד מבני ארצות המזרח, ולכן נגש אליו כדי לדעת מאין הוא. וכאשר ספר לו ילין כי הוא ירושלמי ובא לנדונה להשתלם בלמודים, אך מצא קשיים רבים על דרך השגת מטרתו, אמר לו בכר: למה לך להיות בארץ נכריה? יותר טוב לך שתשוב לירושלים. הנה אני פותח שם בית ספר מצד חברת „כל-ישראל חברים", ואתה תוכל להמשיך שם את למודיך. דוד ילין שמע בקולו ושב מהר עם אמו לירושלים ונכנס לבית-הספר החדש. דבר זה גרם למשפחתו הרבה סבל ורדיפות מצד הקנאים, וביחוד מהרבנית דבריסק, שידעה להתנקם בכל אלה שלא נכנעו לה והתנגדו למלחמתה בבתי-הספר שחשבה אותה למלחמת קדש. הרדיפות האלה לא פסקו במשך כמה זמן עד שרבי שמואל סלנט שהיה רבה של ירושלים והחכם באשי הספרדי בטלו בגלוי את החרם, וכל אלה שסבלו מרדיפות הקנאים התחילו לשאף רוח.

נסים בכר היה יליד א"י, ספרדי ממשפחה נכבדה. למד בצרפת וגמר את הסמינר למורים של „כל ישראל חברים" שעל יד פריז, והיה למדן ומשכיל יחד. בבית-ספרו היתה גם פנימיה, ובזמן הראשון חי בה גם דוד ילין שהיה גם תלמיד ביה"ס לצרפתית ולמדעים וגם מורה לעברית יחד עם בן-יהודה.

עברית ותפירה. — סגלות.

עם בואו של בן-יהודה נתנה לנו הבנות האפשרות להתחיל אתו בלמוד הלשון העברית כאשר הזכרתי לעיל; ומלבד זאת למדתי אצל תופרת את מלאכת התפירה. התופרת הזאת היתה אשה

אדוקה מאד. היא היתה כבת שלשים כשהתחתנה עם וקן בן שמונים שבא מאמריקה, וע"כ קראו לאשתו חנה האמירקאית. האשה הזאת ילדה בן וקראו לו אלטר, שם הנפן בתור סגלה, והאשה נדרה נדר שלא לנשק את בנה עד יום חתונתו ולא להלבישו בגדים משלה, רק ידידותיה ותלמידותיה היו תופרות לו מלבושים ממיטב כספם. היא עשתה כל זאת בתור סגלה שישאר בחיים.

ו. שְׁכֵנֵינוּ וִידִידֵינוּ.

תִּלְבְּשׁוֹת הַיָּמִים הָהֵם וְתַכְשִׁיטֵיהֶם.

ידידינו.

המשפחות שגרו אז בירושלים שהיה אפשר לנו להתקרב אליהן, אלה שלא גדפו ולא החרימו אותנו ואת ביתנו, כי אם קבלו אותנו בתור ידידים נאמנים — היו אלה: משפחת יהושע ילין, יואל משה סלומון, יוסף ריבלין (אעפ"י שנכנע וספג מלקות על שהתפלל בבית-הכנסת שיסד אבי ושהרבנית דבריסק החרימה אותו), זלמן חיים ריבלין המשגיח על הת"ת עץ-חיים, משה יצחק גולדשמיד שהיה המפקח על „בתי-מחסה" אשר בעיר העתיקה, יוסף קריגר ששרת בתור מזכיר ראשי אצל הפחה התֻרכי, וד"ר הרצברג ומשפחתו שנהל את בית-היתומים בירושלים.

ידידותינו.

מלבד המשפחות האלה מצאה אמי נשים אחדות שבאו מארץ מולדתה רוסיה, והתישבו בירושלים שנים אחדות לפני בואנו, ואפשר היה להתקרב אליהן כי אפן חייהן היה דומה לחיינו אנו. אמי, אף כי היתה צעירה מהן בהרבה (הן היו באות בשנים ואמי היתה בת שלשים ושש), בכל זאת מצאה בהן את בנות מינה, נשים שהיה אפשר לה לשפך לפניהן את מרירות לבה על הקנאים שמררו תמיד את חיינו בחרפות וגדופים, בפסקולים וכל מיני שקוצים שהשליכו עלינו אנשי הרבנית דבריסק, סוניה, או סוניצ'קה כפי שהיו קוראים אותה בבריסק.

וזאת היא רשימת הנשים האלה: חנה די נוברדיקרן, אמו החורגת

של הד"ר אליהו הרכבי, שאביו התישב בירושלים והיה רבו של אישי בישיבת עץ-חיים בעיר העתיקה, אשת מרדכי יפה, ובָּשָׂה חֶשין, שבנה ר' „שָׁלוֹם" (איני יודעת מפני איזו סבה קראו לו האשכנזים Schalom ולא Scholem) היה קורא כל שבת את הפרשה בבית-הכנסת, ואמי היתה מתענגת על קריאתו ועל קולו הצלול. ותמיד כאשר היתה חוזרת מבית-הכנסת ביום השבת היתה כָּלָה מלאה התפעלות מקריאתו. וגם בשעת סעֻדת הצהרים לא חדלה מדַּבר על זה. בָּשָׂה היתה אשה חכמה וטובת לב, ואמי אהבה וכבדה אותה מאד. אם היתה מזדמנת ברית-מילה או חֲנֻכה אצל אדם עשיר או עני, היתה „בשה שָׁלוֹם'ס" הראשונה שהיתה עוזרת בהכנת אטריות, עוגות וכעכים.

רייצה וליפלה הזקנות.

גם רַיְצה הגבאית הזקנה החכמה, וגם לִיפָּלָה אשת ר' מאיר אנקסטר המֻנה של כולל וילנה וראש ועד כל הכוללים, וזקנתו של הד"ר יוסף לוריא — היו נכנסות ובאות לביתנו מפעם לפעם.

ליפלה הזקנה היתה ידועה בירושלם במעשיה הטובים ובדאגתה לכל נצרך שפנה אליה. וביחוד היתה מפֻרסמה בזה שנתנה חנם לכל ילדי התי"ת חוטי ציצית אשר היא בעצמה טותה אותם. דירתה היתה באחד החדרים בחֻרבת ר' יהודה החסיד.

כסוי ראשה של ריצה הזקנה היתה אחרת מזו של הירושלמיות והאירופיות של הימים ההם.

על ראשה היתה מצנפת לבנה עבה שצנפה את ראשה פעמים רבות והלכה וצרה לצד הקדמי של הראש מֵעֵבר הפָּנים והלאה. כסוי ראש זה שהיה נקרא באידית „קֶנוּפּ" (קשר) היה לאלו שבאו לא"י בימי זקנתן והביאוהו מארץ מולדתן, והעשירות שבהן קשטוהו באבנים טובות. אבל האשכנזיות הירושלמיות הרגילות, שגלחו שער ראשן למחרת ליל חֻתנתן, כסו את ראשן בשתי מטפחות. האחת היתה מבד לבן פשוט, ועליה מטפחת שניה מצמר או ממשי בצבעים שונים.

ובנוגע לתלבשת בכלל היתה גם לזקנות הנזכרות אותה

התלבשת עצמה של יתר הירושלמיות האשכנזיות, וענין זה מביאני לדבר על תלבשות הימים ההם ותכשיטיהם.

התלבשת והתכשיטים.

האשכנזיה לבשה מעל לכתנתה ומכנסיה הרחבים מבד חצי שמלה תחתונה רחבה מאד ומחברה אל החזיה בעלת השרוולים העשויה מאותו האריג עצמו או אריג אחר, ועל חצי השמלה סינור קטן, ועל חצי הגוף העליון לבשו חלצה שקראו לה „ליבֿ-דֶקל", חלצה זו היתה עשויה עפי"ר מבד פשוט מגֶוָן. אך לחגים ולחגיגות של ברית מילה או חתֻנה עשוה אריג יקר ועליו קשוטי עבודת יד מכסף, ואז היו גם הסינורים מאותו האריג.

בצאתן החוצה כסו גבן במטפחת גדולה עם גדילים ארכים מצבעים שונים שקפלו אותה בצורת משֻלש ושתי קצותיה עברו אל צדי חזיהן.

הנשים שמו על רגליהן סנדלים בעקבים נמוכות או בלי עקבים כלל. הגרבים היו עבודת ידיהן בסריגה מחוטים לבנים פחות או יותר דקים ברקמות שונות.

גם הצעירות לבשו אז כאמותיהן אך בשנוי, במקום מטפחת על הראש נראו צמותיהן הארכות והיפות (עד למחרת חתֻנתן!). בשבת לא היו סורקות את שערותיהן, אך היו קושרות אותן במטפחת אחרי שרחצו אותן וסרקו אותן ביום הששי, כדי שתשארנה חלקות ויפות.

מלבד הפנינים והיהלומים, שהמשפחות העשירות הביאו אתן מחו"ל, התקשטו הנשים בכל מיני תכשיטי זהב עשויים בידי אומנים ספרדים מערי המזרח, „היוֹרדן", זהו ענק לצואר שעשוהו מיציקת מטבעות זהב, נפוליונים או לירות זהב תרכיות. תכשיט כזה עלה בסך שמונים לירות זהב בערך. התכשיטים האחרים היו ה„הילל", צורת ירחים בראשית החדש, עשוי זהב. בשתי קצות התכשיט היו כשני ירחים שהיו בהם קרסים לחברם ומהאחד לשני עברו טורי זהב דקים שכסו בהם צד הראש השמאלי והאזן השמאלית. והחרג, טורי פנינים שהנשים שמוהו על מטפחת ראשן והבתולות

על שערן. תכשיטים אלה לבשו כמובן רק בחגיגות ובחגים. על מצחן לבשו תכשיט „חירי" עשוי ממטבעות זהב דקות מנקבות ושחולות על חוט אחת על יד השנית ושמו אותן בקצה המטפחת המכסה את הראש מעל למצח.

הנשים שבאו בזמן האחרון מחו"ל היו להן תכשיטיהן שהביאו אתן מהארצות אשר גרו בהן. לצוארן שמו חרוזי ענבר שבאמצען שחול דובלון, מטבע זהב גדולה השוה כ5 לא"י. ועוד תכשיטים שונים.

תלבשת משפחתנו.

תלבשת משפחתנו היתה שונה לגמרי מהתלבשות הירושלמיות. אמי שתה על ראשה פאה נכרית כמו ברוסיה, ולא היה אפשר להכיר כי השערות אינן שערותיה, ובגלל זה זרקו עליה לא פעם ולא שתים באבנים וקראו: הנה הולכת המשמדת עם בנותיה. משפחתנו היתה היחידה שלא שנתה את תלבשתה האירופית, בשעה שהיינו צריכים להתקרב למשפחות הירושלמיות, ברבן קרובותיה של אמי ואדוקות קיצוניות, היו תלבשתנו ודרך חיינו השונה משלהן למפריע גדול ביחסינו אתן.

אמנם גם משפחת הרצברג חיתה חיים אירופיים, ואשת הרצברג נשאה שערותיה בלי כל כסוי לראשה, אך להם לא היה כל מגע וקשר עם המשפחות הירושלמיות, וחיו חייהם לעצמם וכרצונם. ביתם הראשון עמד בתוך גן גדול מאד, שנקרא אז בשם „גן אנטימוס", שבחלק ממנו נמצא עתה משרד ח' הכשרת הישוב ועד הקולנוע „ציון". אך אחרי זמן עברו לבית שקנתה החברה לגדול יתומים שבפרנקפורט בשביל בית היתומים שהנהלתו נמסרה להד"ר הרצברג, והוא ומשפחתו גרו בו ובגן הגדול אשר על ידו עד עזבם את ירושלם. והבית הזה הוא עתה בית הספר לבנים אשר מנהלו הוא גיסי מר יוסף מיחס מהזמן שלאחרי המלחמה העולמית.

תלבשת הגברים.

תלבשת הגברים האשכנזים היתה בחלקה זו של הספרדים: קפטן של אריג בד מגון מעשה דמשק בחול, ואריג שחציו משי לימי השבת והחגים, ועליו חגורה רחבה של אריג חצי משי. על הקפטן

לבשו מעיל של צמר שחור המגיע עד הברכים. ועל כל אלה הכובע השחור עם אוגנו המקיפו בחוץ, ותחתיו הירמולקה הלבנה העשויה צמר גפן בעבודת יד. ובשבת הזובה הידועה. והחסידים לבשו בשבת ביחוד מעיל של קטיפה בצבעים שונים מבריקים. המכנסים התחתונים (עליונים לא היו) והגרבים היו לבנים והנעלים קצרות ומגיעות רק עד הקרסולים ורבים שמו לרגליהם רק סנדלים גם בצאתם ברחוב.

התלבשת הספרדית היתה יותר הדורה. על הקפטן לבשו חזיה של בד מגון או אריג שחציו משי, ועל החזיה שמו בצאתם חוצה את הגלימה (דזובֶה) של צמר בעל צבע שונה המגיעה עד הקרסולים, ולראשם התרבוש, הוא הכובע האדום עם הגדיל השחור בראשו באמצע היורד מאחוריו ומתנופף לכל רוח. ו„החכמים" צנפו מסביב לו מצנפת משי שחורה ודקה. והגדולים שבהם שמו מצנפת לבנה עבה שנצנפה פעמים רבות מסביב לתרבוש.

הזקן נושא הככרות, וידידת אמי.

ידידה טובה לאמי היתה בת ר' משה פיז'יצר, ומרים שמה. אביה היה חסיד ויהודי טוב. ואעפ"י שהיה אדוק לא התחשב עם החרם ששמה הרבנית דבריסק עלינו ועל משפחתנו והיה נכנס ובא לביתנו. מנהגו היה לאסף בסובבו מבית לבית ככרות לחם בשק שהיה נושא על שכמו בעד המשפחות הנצרכות. וביחוד אסף חלות לחם לשבת והיה מביא לכל משפחה אל ביתה.

מרים באה יחד עם אביה מעיר בריסק, ואחרי שהיתה צעירה יפה וטובת לב, התחתן אתה ר' יוסף ריבלין אחרי מות אשתו הראשונה, שהיא היתה אחות ר' משה יצחק גולדשמיד, שעל ידו נבנה בית-החולים „שערי צדק" השייך לפקו"אם אמסטרדם.

האשה הטובה הזאת דבקה באמי, והיא היתה לה הידידה הראשונה שמצאה בירושלים וגרה בשכונתנו, וממנה שאבה אמי את כל הידיעות להנהגת בית יפה לכל פרטיו (אבי גר בביתה כשנתים לפני בואנו ארצה). עוד נשארו לה זכרונות מחיי משפחתה, ומהחיים בחוץ-לארץ בכלל, ולכן היה לאמי די חמר ותענוג נפשי

לשיח אתה על החיים החדשים שהיה עליה להתרגל בם.

ילדות „רב קיבא יוסף". 1)

בשכונתנו גרו משפחות אחדות שהיו להם ילדות בגילנו, וביניהן משפחת ר' עקיבא יוסף שלזינגר מאונגריה. הוא היה אדוק מאד, ובכל זאת החרימו הקנאים אותו ואת משפחתו בגלל ספרו „בית יוסף החדש" אשר בו חוה דעתו שאפשר להתנהג בארץ ישראל כמנהג הספרדים שלא קבלו עליהם את החרם של רבנו גרשום בנוגע לנשואי שתי נשים. אנו הילדות התקרבנו אל ילדות המשפחה הזאת כי הרגשנו שגם הן סובלות כמונו, ואחיות לצרה היינו.

ה„ר ו פ א הטוב".

השכן היותר טוב שהיה נכנס ויוצא בביתנו היה ר' יצחק מנדלזון ה„ר ו פ א", איש טוב ועדין, חסיד אך לא קנאי. ואפלו בזמן שהחרם רחף עוד על משפחתנו לא שם לו לב והיה מרפא אותנו ברפואותיו הביתיות. תיכף לכניסתו לביתנו היינו כלנו רצות לקראתו וכל אחת היתה פורשת את ידה, למען ימשש את הדפק, ויגיד לנו את מדת החם, והוא פקד כמה גרמים חינין עלינו לקחת בכל יום. אבקת החינין לא אזלה מביתנו שנים רבות. גם את עינינו רפא, ונתן לנו טפות שהוא בעצמו הכין אותן בבית-המרקחת שלו היחיד אשר מחוץ-לעיר. מחלת העינים לא הרפתה מאתנו שנים רבות, ובפרט סבלתי אנכי מהמחלות האלה יותר מכל המשפחה, גם זמן רב אחרי חתנתי.

חנה הקלשינית.

על שכנותינו נחשבה גם חנה די קָלֶשִׁינֶרין, אלמנה, ובתה „סָרקה הגרושה" (ככה קראו לה). הן תפשו אז מקום גדול במשפחתנו. שתיהן היו חסידות של הבעש"ט, ובלילות הקיץ החמים היתה האם לוקחת אותנו לחדרה האחד הקרוב לביתנו שגרה בו יחד עם בתה, היתה שופכת מים בכל החדר כדי שיתקרר האויר, ואחרי כן היתה משכיבה אותנו במטתה והיתה מספרת לנו על

1) גם את שמו בטאו בממטא הספרדי Yossef אבל מ ל ע י ל.

כל הנסים והנפלאות מחיי הצדיקים החסידים. ואנחנו לא התעיפנו לשמע שעות שלמות את ספורי האגדות האלה, כי את כל ספור קטן היתה מרחיבה ומיפה את צורתו. היא היתה אדוקה, ובכל זאת הרגישה את סבל משפחתנו מאלה הפראים שגרמו לנו צרות על כל צעד ושעל. היא היתה מנחמת את אמי שיבוא יום ואלה הקנאים יתחרטו על מעשיהם שעשו לנו מיום שבא אבי ואחריו אנו לארץ-ישראל.

משפחת „הפרנקפורטי" ובנותיה.

חיה הקלשינית, מלבד מה שנכנסה לביתנו יום יום, קרבה אותנו ג"כ לבני משפחה מפרנקפורט דמַיִן שהתישבו בירושלים כשנה לפנינו וגרו ב„בתי-המחסה" בפנים העיר, אשר בנו אותם עשירי גרמניה האדוקים ונתנו לעניים לשבת בם בחנם, ומלבד זה קבלה כל משפחה שגרה בדירות האלה בתור יוצאת גרמניה גם חלוקת כולל הו"ד, חצי נפוליון זהב לחדש לכל נפש. המשפחה מָיֶר, שקראו אותה לא בשם המשפחה כ"א בשם עירה „די פרנקפורטר", היתה משפחה אדוקה ואינטלגנטית, וההכרות אתה נעמה לי מאד.

בשני החדרים שגרה בהם המשפחה מאיר היו כל הרהיטים וכלי המטבח ומחבות הנחשת ופמוטי הנחשת מבריקים כזהב מבלי כל משחה. היו להם גם כלי זכוכית מימי זקנם שהביאום אתם לארץ-ישראל. הכל היה מסדר, נקי ומבריק בכל פנות הבית, ואנכי רויתי ענג לשבת בו. לפני שסדרו אותנו הורי בלמודים בלינו את זמננו בענג אצל המשפחה הזאת, כי מנהגיהם היו כמנהגינו, ומלבושיהם כמלבושינו, ואפן חייהם היה דומה לחיינו האירופיים, שלא היה אפשר לנו לעזב, כפי שדרשו הקנאים מכל משפחה אירופית שהתישבה אז בירושלים. במשפחה זו היו שלש בנות נחמדות, והגדולה בהן היתה עמליה. היא היתה בגילי וחברתי הטובה, ושתי הצעירות היו חברות לאחיותי הצעירות ממני. מהר מאד כרתנו ברית ידידות אתן, והבקורים בינינו לבינן היו תמידיים, אף כי המרחק היה גדול מביתנו אליהן. המרחק שבין דירותינו לא היה נוח לשתי משפחותינו, וסוף סוף החליטה משפחת מאיר

לשכר דירה קרוב לביתנו, ואז היתה שמחה וששון בגבולנו.

חברתי הטובה עמליה.

חברתי עמליה היתה עוד תלמידת בית-הספר של הרב שמשון רפאל הירש בפרנקפורט, והמשיכה ללמד בעצמה בבית, ואנכי למדתי ממנה כמובן את השפה הגרמנית. בכל ליל שבת אחרי האכל התאספנו אנו כל הבנות בביתן, רקדנו כל מיני רקודים אירופיים שלמדנו בבתי-הספר בחוץ-לארץ, וגם את הרקודים הספרדיים של הארץ. שרנו כל מיני שירים בשפה הגרמנית והרוסית שהאחת מאחנו למדה מהשניה. ומהגברת מאיר למדתי הרבה ועד היום אנכי מזכירה אותה לטובה. היא למדה אותי כל מיני תקונים בלבנים, שמלות, גרבים, שבחיי הבאים הועילו לי מאד מאד, הן בבית הורי והן במשק ביתי.

התקפת קדחת בעיר העתיקה.

ידידתנו חיה הקלישנית היתה מלוה אותנו תמיד בלכתנו העירה לבקר את משפחת ילין, הורי אישי, את משפחת בן-יהודה, שגרו אז ברחוב חברון בתוך העיר, או את משפחת ריבלין ומשפחת גולדשמיד ידידי ביתנו, והיתה שומרת עלינו ועל צעדינו שלא יעז חו"ש ערבי פרוע לנגוע בנו או להפחידנו.

פעם הלכתי עם חיה לבקר את חברתי הטובה עמליה, בשבתה עדין בבתי-המחסה ובדרך לרחוב היהודים תקפתני פתאם קדחת חזקה. אז הכרחנו להכנס לבית רַשֶּׁה דְרֵיזֶיה קרובת אמי, שביתה היה לא רחוק מרחוב היהודים. היא הכניסה אותי שמה כדי להשכיבני על המטה היחידה שעמדה בחדר, ושעליה היו כסתות הנוצות והכרים של כל בני המשפחה. עוד לפני התמונה הזאת, אשר לא אשכחנה לעולם, כאשר השתדלו כל בני המשפחה להשכיב אותי במטה כאשר רעדתי מקר, וכסוני בכמה שמיכות של צמר-גפן ונוצות. אחרי הקר שהרגשתי בא חם גבוה. נתנו לי לשתות תה חם עם רֻבָּה של עלי שושנים, שהשתמשו אז בה כנגד מחלת הקדחת, ואחרי זה מדדו את החם. מַדְחֹם לא היה אז, ורק ע"י הדפק יכלו הרופאים להבחין כמה ירד החם או

עלה. בימים ההם היו מכינים בכל בית ומשפחה רבה של שושנים בזמן פריחתם. היו קוטפים את העלים ומיבשים אותם ועושים מהם רבה לכל השנה, כדי לרפאות בה את מחלת הקדחת לפי עצת רופא הבית. אחרי ששתיתי כמה כוסות תה, הזעתי כ"כ עד שהחם ירד והוטב לי. בכל זאת הייתי צריכה להשאר באותו הלילה בבית קרובי אשר טפלו בי כל הלילה, וחיה זאת לא משה ממטתי כל אותו הזמן. למחרת בבקר הרכיבוני מחוץ לשער יפו על חמור, והחזירוני לבית הורי, אחרי שהודיעום עוד אתמול על מה שקרני.

ידידינו וידידותינו במשפחות של נשואי תערובת.

מבין המשפחות החשובות הספרדיות התקרבנו ביחוד לאלו שנשיהם היו אשכנזיות והיה אפשר לנו לדבר אתן באידית. ביניהן אשת יוסף בֶּי נבון אחותו של הרי"ד פרומקין עורך החבצלת, אשת הסוחר שמואל ברוך, היא בתו של יעקב ספיר, אשת אהרן חיים ואלירו שמשפחתה מצד אביה היתה אשכנזית, אשת אברהם פראג בתו של הרב נתן קורוניל.

היו גם ספרדיות שלקחו להן אשכנזים לבעלים. האחת מהן היתה חמותי שרח לבית שלמה יחזקאל יהודה מקרובי משפחת ששון שבלנדון, אשר אביה השתדל בכלל להשיא את בניו לאשכנזיות ואת בתו לאשכנזי.

ולמשל בדבר הזה היה גם אבי אשר את בתו הבכירה השיא לספרדי (יצחק בֶּלֶב), וכן את בתו השלישית. היא אחותי מרגלית שהשיא לספרדי ירושלמי (יוסף מיַחס), ואת בתו השני (אנכי) השיא לחצי-ספרדי.

דידנו קופלמן והחרם והמחלות.

כפי שהזכרתי באחד הפרקים הקודמים נפגשנו באודיסה בנסיעתנו לארץ-ישראל עם משפחת אברהם קופלמן שנסע בתור חלוץ לפתח-תקוה עם משפחתו בת תשע נפשות. לו היה בן צעיר, יצחק, שהיה אז בן תשע. הוא מסר אותו ל„בית-הספר של הרצברג", כמו שקראו לו אז, ופתאם התחלחלו הקנאים מהידיעה הזאת,

ותכף ומיד שמו את כל המשפחה בחרם, כפי שהיה נהוג בבואנו לארץ-ישראל. המשפחה התחילה לסבל מהחרופים והגדופים, וממנו מנעו את החלוקה שהיה מקבל מכולו. ומלבד זה, אחרי שלא הביא אתו רכוש שאפשר למשפחה רבת ילדים לחיות בו, התחיל לסבל מחסור. ומכיון שכתוב „אח לצרה יִוָּלד" דבקה בם גם המלריה, גם מחלת העינים וגם הקדחת הצהובה ששלטה אז בפתח-תקוה.

וזוכרת הנני כאשר הביאו את קופלמן לביתנו, חולה מסכן מפתח-תקוה. כל משפחתנו אהבה אותו מאד, ואבי כבד אותו ואהב אותו בגלל פקחותו, למדנותו וחבתו לארץ בלב ונפש. שבועות אחדים רחפה עליו סכנת מות, וכלנו היינו מיאשים מחייו, אך אחרי זמן קצר שב והבריא.

*

(ירושלים, כ"ב חשון, תרצ"ו).

אחרי זמן של ארבעה חדשים שהזנחתי לכתב את זכרונותי, ואשר הצטערתי על זה לא מעט, הנני מאשרת לכתב הלאה, ויתן ה' שסוף סוף יעלה בידי להמשיך בזכרונותי, כדי לעזב לבני ביתי היקרים זכר עולם).

*

עוד הפעם קופלמן.

ימים ולילות התפללנו לה' הטוב להבראתו של קופלמן, שהיה מטפל בבנים ובבנות כתשע נפשות. היה צריך לכלכלם, ומצבם היה רע מאד. אבי ואמי דאגו למשפחה עד כמה שהיה אפשר להקל על דאגתם לקיומם, ורב המשפחה היתה נמצאת בביתנו ובין משפחתנו, עד שהבריא אביה והיה אפשר לה לחזר אתו לפתח-תקוה. אז התחיל לסדר את חייו וחיי משפחתו בעבודה חקלאית כפרית, ומזה היה אפשר להם להתקים בלי החלוקה, שמנעו הקנאים מהם מראשית התישבותם על אדמתם.

ז. אֲחוֹתִי הַבְּכִירָה.

כשרונותיה.

אחותי הבכירה שרה רחל היתה צעירה מִפְּתִחה יותר מכפי גילה (15 שנה) הן בגוף והן ברוח. היא היתה בעלת כשרונות גדולים. יפת-תֹּאר, פקחית ויודעת שפות זרות על בֶּרין בקריאה, כתיבה ודבור במבטא נכון (היא שלטה בשפות הפולנית, הרוסית, והגרמנית, ובא"י למדה חיש מהר צרפתית וספרדית על בֶּרין). לבה היה פתוח לְכל דורש עזרתה והיתה עדינה בטבעה, עוד בימי ילדותה למדה עברית מפי „רַבָּה" מְבחר ועשתה חיל בלמוד התנ"ך. היא חברה שירים עגומים ועליזים בגרמנית ובאידית בהזדמנויות של חגיגת חתונה, בר-מצוה או במקרי אבל במשפחה. עפי"ר היתת עליזה וחלמה על חיי עשר ואשר במשפחה אשר תקים. היא היתה מרבה לספר לנו ספורים דמיוניים אשר חברה ברב כשרון, והתמונות אשר תארה לנו עודן חיות במחנו. תכן הספורים היה על חיי ברונים ורוזנים. על עשרם הרב, ארמונותיהם המפֹאָרים ועל כל חפץ יקר הנמצא בהם. אך לדאבון לב כלנו לא זכתה לראות בָּאֹשֶׁר שחלמה עליו בימי נעוריה ומתה בדמי ימיה בהיותה רק בת עשרים ושש.

שדוכים. — ת ע ר ו כ ה של חתנים.

לא עברה שנה מאז בואנו הנה ושדכנים — אשכנזים וספרדים — החלו לדפק על שער ביתנו בהצעות שדוכים לאחותי הבכירה בת החמש-עשרה ממיטב הבחורים, עשירים ובני משפחות מיֻחסות. והאפשר היה בימים ההם להשאיר בת ישראל שהגיעה לפרקה בגפה? יום יום באו ודברו על לב אבי כי כבוד ועשר ינחל אם תנשא אחותי לפלוני אלמוני. הראשון — תלמיד חכם גדול בתורה ומעשים טובים שגרש את אשתו והוא עתה בן שלשים. לבושו כ„חכם" ספרדי: מצנפת שחורה מסביב לתרבושו, כפתן משי ואדרת (ז'ובה) שחורה. אף זקן ופאות לא חסרו לו. גם פני החתן השני בתלבשתו המוזרה לנו עוברים לפני עיני, צעיר בן עשירים ומשפחה מיֻחסת מאד, ספרדי שחשקה נפשו לשאת אשה אשכנזיה. הוא לא נכנס

פנימה לחצר דירתנו, ונשאר עומד ע"י הבאר שע"י ביתנו. אנכי הייתי הראשונה אשר יצאתי לראות את הבחור המוזר בעינינו הן בפניו והן בתלבשתו הערבית: מכנסים רחבות, חגורה אדומה על מתניו ומעיל קצר של קטיפה שחורה. דומה היה בעיני לאחד הספנים שהורידו אותנו מהאניה בהגיענו לחוף יפו כשנה קודם לכן. מהרתי לקרא לאחותי שתבוא לראות את הצעיר המוזר הרוצה בה. והיא אך זרקה מבט בפניו הפנתה את צעדיה חזרה לחצרנו ואנכי אחריה והשארנוהו עומד על מקומו לאנחות. משני השדוכים שהזכרתי לא יצא דבר. אולם לא עבר זמן רב והשדכנים חזרו למלאכתם, וסוף סוף עלה בידיהם למצוא בן-זוג לאחותי, והוא צעיר ספרדי יפה תאר ועשיר אשר בא ארצה מסופיה בירת בולגריה. שם הצעיר היה יצחק כָּלֵב (דודו היה ציר בולגריה בקונגרס הראשון).

ההתן המאושר.

בידי יצחק כָּלֵב עלה מה שלא עלה בידי הצעירים האחרים, כי מצא חן גם בעיני הורי וגם בעיני אחותי, אשר לבה הצעיר חשק בעלם היפה הלבוש תלבשת אירופית מסֻדרת והמדבר בולגרית הקרובה לשפה הרוסית. ויכלו להבין איש את שפת רעותו. הורי קוו להדריכו ולחנכו ברוח משפחתנו. כי אביו מת עליו בשנות בגרותו, וחשאיר אחריו אלמנה ושלש בנות יפות. שתים מהן התחתנו בבולגריה, הבכירה בוקס עם בן הרב דניש והשניה מזל עם צעיר מבוקרשט, בן למשפחה עשירה ומיֻחסת, והשלישית רבקה התחתנה עם בנו של רבי שמואל ברוך, סוחר אמיד, ומכֻבד מאד בימים ההם, מירושלים. הורי חשבו לטוב להם להשתדך עם שלשלת היוחסין הזאת, ואף אחותי היתה מאֻשרה. מהארוסין עד הנשואין עבר זמן של חצי שנה. במשך זמן קצר למדה אחותי לדבר ספרדית כאחת מבנות העדה הספרדית, ולחתן דאג אבי שילמד אצל מורה טוב את השפה העברית אשר עשה בה חיל בקריאה, בכתיבה ובדבור.

הסוסים.

שמחת הורי לא היתה שלמה, כי חפץ לעבודה לא היה לארוס-אחותי ומלבד שעורי העברית לא התענין בדבר, כי בטוח היה בכספו שהוריש לו אביו והנדוניא שקבל מהורי. סבור היה כי אפשר לחיות חיי בטלה מבלי דאגה לעתידו ולעתיד אחותי. אך אבי בראותו כי אחותי לא תהיה מאֻשרה בחייה, הפציר בה לבטל את השדוך אעפ"י שכל חפציה, שמלותיה והלבנים היו מוכנים לחתונתה. אך היא באחת: היא אוהבת אותו והיא מקבלת על עצמה לסבל יחד אתו כל הימים. לא היתה ברֵרה אחרת להורי מאשר לחג את החתֻנה. ואכן חגגו אותה ברב פאר.

כלה וחמותה.

שבעה ימים ושבעה לילות הוחגה החתֻנה בבית החתן כמנהג היהודים הספרדים לכל פרטיו. בית זה, השיך מאז למשפחת ולירו ואשר מאז לא שָנתה צורתו, פרט לדיוטא התחתונה שבה הוקמו חנויות, נמצא ברחוב יפו מול „אגד". בעברי על פני הבית הזה מתעוררים בי לעתים קרובות, זכרונות מחיי אחותי העדינה והטובה על אשרה וסבלה. מאֻשרה היתה באהבתה את אישה ונכנעה לרצונו. סבל רב בחייה גרמה לה חמותה בוליסה שרה, שהיתה המושלת בבית כמנהג הימים ההם בבתי הספרדים, עשירים ועניים, אשר כל צאצאי המשפחה גרו יחד. קשה היה לאחותי הצעירה והרכה להסתגל למדות חמותה. וכן לא היתה רגילה בעבודות הבית. וביחוד ב„עבודה השחורה": שפשוף הרצפה, רחיצת הכלים וכו', בלי עזרת שכירה. מפעם לפעם הייתי באה להקל עליה את תפקידה הקשה, כי אהבתי את עבודת הבשול והתמחיתי בה בביתנו.

שקר העושר.

זמן מה אחרי חתֻנת אחותי הגיעה ידיעה כי הרכוש אשר היה שיך לבעלה נתון בסכנה, ועליו למהר לסופיה כדי להציל את אשר אפשר להציל מידי אנשים שנתן אמון בהם. גיסי חש לסופיה, ואחותי נשארה יחד עם חמותה והמשיכה לסבל ממנה. מכיון שגיסי התאחר בסדור עסקיו עברה לגור בביתנו עד שוב

אישה. לצערנו חזר גיסי בלי הונו כ"א בפרורים שהשאירו לו ידידיו והיה עליו לדאוג לפרנסה, למען יוכל להמשיך לחיות חיים טובים כאשר הסכין.

אבי חפש עבודה לחתנו, ואחרי עמל רב עלה בידו למצא לו כהנה בבית מסחר לעצים שנוסד ע"י ליטוינסקי והרצנשטין, מהחלוצים הראשונים שבאו מאודיסה וקבלו את הסוכנות של פירמה מאודיסה. הם פתחו סניפים בירושלים ויפו. הסניף הירושלמי התקים כארבע שנים, וזה שביפו מתקים עד היום בהנהלת האחים ליטוינסקי אשר התעשרו מאד ממסחרם זה וענפי מסחר אחרים.

פטירת אחותי.

במשך עשר שנות חיי אחותי עם אישה ילדה לו שני בנים ובת שמתה בהיותה בת שבועות אחדים. חדשי הריונה גרמו לה תמיד צער וסבל, ואך בקשי עברה על יסוריה בשלום. בעת ההריון של הילדה השניה שהפילה נפלה חלל, והיא בת עשרים ושש, בביה"ח היפואי, כי הורי ומשפחת אחותי גרו אז בעיר זו. היתומים, אשר עוד בחיי אמם התחנכו אצל הורי, היו מעתה תלויים לגמרי במשפחתנו, ואחיותי הצעירות מרגלית ונחמה (האחרונה אף היא איננה עוד בחיים) התמסרו יחד עם אמי לטפל בם ולחנכם ולהיות להם במקום אמם.

אפשר לכתוב ספר שלם על חיי אחותי היקרה, שאף אחד מאתנו לא ידע להעריך את כשרונותיה המרבים, טוב לבה ועדינותה. עלינו לבקש את סליחתה על שלא האמנו כי היא נתונה בצרות שסבלה מהן מיום חתנתה עד יום מותה. אחרי שנים רבות גלה לי אבי ז"ל את סבלו וצערו כל הימים על אשר הסכים לנשואי אחותי, שנפלה לקרבן בדמי ימיה.

ח. חַקְלָאוּת וְתַעֲשִׂיָה – וְחֶרֶם.

לחיים חדשים!

כפי שכבר הזכרתי בפרקים הקודמים, כֹּהן אבי בתור מֶרשה ל„ועד מזכרת סיר משה מונטיפיורי" באמונה ובחִבּה, כי הן מפני חבת ציון וירושלים החליט לבוא לארץ-ישראל ולהתישב עם משפחתו בארץ שהיתה אז ארץ שממה ועזובה, לארץ-ישראל שתושביה היהודים היו מעטים, ורק יחידי סגֻלה היו שהיה אפשר להתקרב אליהם ולטכס עִתם עצה איך להיטיב את מצב התושבים היהודים הן בעבודת האדמה או בעבודות אחרות, שבהן יוכל בן-אדם להתקים ולחיות בכבוד מבלי לחכות לחסדי החלוקה. ובכן, מלבד עניני חברת מזכרת מונטיפיורי התענין בכל עניני התחיה של ארץ-ישראל וביסוד מושבות חקלאיות בתוכה על ידי בני הארץ והעולים החדשים.

יהודיה.

אחרי הוסד המושבה החקלאית „פתח תקוה" ע"י בני ארץ ישראל ואנשי חו"ל שבאו אל הארץ סבלו תושביה מאד ממחלות הקדחת השונות. ודבר זה נתן לאבי, ליואל משה סלמון, ולמיכל ליב כץ, את הדחיפה לעבד בכל מרצם בענין קנית אדמת כפר „יהודיה" אשר אוירה טוב מאד לבריאות וכל המשפחות שהיתה להם נחלה בפתח-תקוה התישבו עליה ובנו להם בה בתים, ויום יום היו הולכים לפתח-תקוה לעבד שם עבודתם החקלאית ונטיעת הכרמים. ההליכה מיהודיה לפתח-תקוה בחול שהיה עמוק וקשה ארכה כשעה, והנסיעה בעגלה או ברכיבה על סוס או חמור היתה יותר קלה ומהירה.

מלאכה לבני ירושלים.

מלבד ההתעסקות בעבודת האדמה, שלפי השקפת אבי היא התרופה העקרית להבראת מצב עמנו בכלל, דאג אבי לגורל צעירי ירושלים שגדלו בלי כל מקצוע עבודה בידם. והנה בא המקרה לעזרתו. וזה הדבר: היות ואבי בא אל הארץ לעסק בהטבת מצב בני עמנו בה, פנו אליו מפעם לפעם מחוץ-לארץ להתיעץ אתו בנוגע ליסוד איזה מוסד מועיל בירושלים. והנה קרה המקרה הזה: איש עשיר

מעיר בוסטון ושמו מרכוס פנה אל אבי בהצעה שהוא רוצה לייסד איזה מוסד מועיל על שם אשתו המנוחה שמתה בדמי ימיה, ואשר קנה לה מקום על הר-הזיתים, ושלח את ידה שנתחו לה בגלל מחלתה לקבר אותה במקום הזה. אבי הציע לו לייסד בירושלים בית-כנסת שצעירי ירושלים יבואו להתפלל בו בבקר, ובמשך היום ילמדום אמנים שונים מלאכות שונות: נגרות, סנדלרות, חיטות ועוד מלאכות שונות, כדי שלא יתרגלו לחיי החלוקה, אלא יתפרנסו מיגיע כפם; וערב ערב בשובם מעבודתם יקבלו אכל חם, וילמדו תורה אצל יודעי תורה.

ההצעה המפרטת עם רשימת ההוצאות הדרושות להוצאתה לפעל נשלחו אל ה' מרכוס הנ"ל, והוא הסכים לזה. אז שכר אבי בית בשכונה שבה גרנו, באבן-ישראל, ובו היה חדר גדול לתפלה לגברים וחדר ל„עזרת-הנשים", ובאותו המקום שמעו הצעירים כל לילה תורה מפי תלמידי-חכמים, וגם אבי היה נותן להם שעור. את מצות סדור הארוחות קבלו עליהן אמי ועוד אחדות מידידותיה (מרים אשת ר' יוסף ריבלין, ועוד) ואת סדור החדרים ונקיונם, שטיפת הרצפות ונקוי המנורות, וכו', קבלתי עלי אני ועוד אשה צעירה אחת, בת ידידתנו חיה הקלשינית, ואת הדבר הזה הוצאנו לפעל באפן מופתי.

חרם על בית-כנסת!

אולם שמחתנו בקשר עם המארע הזה לא ארכה זמן רב, כי פתאם הגיעו שמועות לאזני אבי שהרבנית דבריסק והעוזרים על ידה אינם נחים, והם מחפשים דרכים איך להרס את המפעל הזה, הגדול בשעתו. וביום בהיר אחד שלחו להגיד לאבי שאם לא ימסר את מפתח בית-המדרש לידם יטילו חרם על כל משפחתנו ובני ביתנו, וגם על בית-המדרש עצמו עם כל המתפללים והלומדים בו. אני זוכרת עוד את המחזה כאלו קרה היום: בעמד אבי על סף ביתנו בא אלינו השליח משה מוינשטר בשם הרב מבריסק ודרש מאבי למסר לו את המפתח, והזהירו שאם לא ימסרהו אז יכריזו מחר את ה„חרם" עליו ועל כל בני ביתו בכל העיר, וכל

הדורכים על סף בית-המדרש יענשו בעֹנש מלקות. אחרי גמרו את דבריו נשאר עומד ומחכה לתשובת אבי. כך עמד שעה קלה ולבסוף פנה אל אבי ושאל „נו ?", ועל זה ענה אבי את המלה האחת „שמעתי", ולא יותר.

החרם הכרז חיש מהר וגם אחדים מהמתפללים בבית-הכנסת של אבי קבלו נזיפה וספגו מלקות. אז התחילו לבוא רבנים מקרובי אמי להשתדל שאבי ישנה את דעתו וימסר את המפתח. אך אבי עמד בכל תקף על דעתו והוסיף לקַיֵם את המפעל עד כמה שהיה אפשר להחזיק בו מהצד הכספי. אולם אבי לא נרתע מאיומי הקנאים, וגם לא מפני מעוט המתפללים, שפחדו לקיומם ולהפסקת ה„חלוקה" שלהם וחדלו ברֶבם לבוא. גם רבים מהצעירים שהתחילו ללמד ולעשות חיל במלאכת ידם עזבו את עבודתם ונכנעו גם הם, מפני כי אימו על הוריהם בשוט החלוקה.

אתחלתא דעליה.

באותו הזמן התחילו כבר להֵרָאות סמני התעוררות של עליה לארץ-ישראל. מהראשונים שבאו אז היה מרדכי אלטשולר מסובאלק ויוסף רוזנטל מביליסטוק שהיה אחד ממיסדי „יסוד-המעלה". הם באו לארץ-ישראל, ואחרי כי לא היתה אז בירושלים כל אכסניה התאכסנו בביתנו. לאחר שנודע הדבר הזה בבית הרבנית שלחה רק לאסֹר עליהם לשבת בביתנו, מאחר שהכרז החרם עליו. אבל האזהרה היתה לשוא, כי אמונתם באבי היתה חזקה יותר מאשר בדברי הרבנית, ונשארו בביתנו עד עזבם את ירושלים.

תוצאות החרם.

כמה מכירים וידידים מוגי לב החלו להתרחק מביתנו מאימת הקנאים ושוט החלוקה. אבי ברוחו הכבירה התגבר אמנם גם על זה. אבל לאמי היה קשה לעבר את התקופה ההיא בנפש שקטה, ובריאותה נֶקתה על ידי הרדיפות והזעזועים האלה. גם לנו הבנות לא היה נעים לשמע את הכנויים והצעקות שקראו אחרינו ברחוב, כגון : „הנה המשֻמָדות הולכות, התרחקו מהן".

משפחת הרצברג.

טוב היה לנו רק בזמן שנמצאנו בחברת משפחה אירופית אחת, בביתו של הד"ר הרצברג מחבר הספר „כתבי-משפחה", שאבי תרגם אותו לעברית בשנות חייו האחרונות. בבית הרצברג יכלו כל בני משפחתנו לשאף רוח אחרי הרדיפות והשנאה של מתנגדינו, שלא הרפו מאתנו זמן רב. הבית השני שבו התיחסו אלינו בידידות רבה היה ביתו של יהושע ילין שבעיר העתיקה, שהיינו הולכות לבקרם מדי פעם בפעם בשבתות. לפני ידידיה אלה שפכה אמי את מר לבה ורוחה לה.

הד"ר הרצברג הוא אשר עזב את משרתו הראשונה ב„מקוה ישראל" בהתחלת הוסדה וסר לירושלים כדי לנהל את בית-היתומים שנוסד על ידי חחברה לגדול יתומים שנוסדה בגרמניה בראשונה בברלין ואח"כ בפרנקפורט, אחר שובם של הד"ר גרץ וגוטשלק לוי מנסיעתם לארץ ישראל, שעוררו על נחיצות מוסד כזה בארץ ישראל.

בשורות מרוסיה.

באותם הימים הגיעה אלינו הבשורה שהמיתו את אלכסנדר השני, האיש שהביא אלינו את הבשורה הזאת בא אלינו בפנים שמחות והגיד שכעת יוטב מצבם של יהודי רוסיה. אך תשובת אבי היתה שאין למהר ולשמח על מותו של קיסר זה, כי מי יודע אם הקיסר שיבוא אחריו יהיה יותר טוב ממנו. ובאמת אחרי מותו של אלכסנדר השני התחילו הפרעות ברוסיה. רבים התחילו אז לברוח מרוסיה ולחפש להם מקלט חדש, ואז התעוררה גם התנועה של חובבי-ציון בקרב אחינו ברוסיה, שהביאה עולים רבים לארץ.

ובחשבי על העולים האלה שעלו מפני הכרח המצב הרע והרדיפות, לא יכלתי לא לחשב על גדל קרבנו של אבי שעלה והעלה את בני ביתו לארץ עוד לפני כל המארעות הטרגיים שבאו על אחינו בני-ישראל ברוסיה, והוא היה גם היהודי הראשון מאז ימי מונטיפיורי שבא הנה לא למות אלא לחיות ולהחיות את העצמות היבשות בארץ הקדש.

ט. הַיִּשׁוּב הֶחָדָשׁ.

הפוגרומים והעליה.

תיכף אחרי הפוגרום הראשון באודיסה ויקטרינוסלב והגזרות במוסקבה וביתר ערי רוסיה, התעוררו אחינו בני-ישראל מתרדמתם האֻרכה והתחילו לחפש להם פנה בטוחה להתישב בה. אף כי על ארץ-ישראל משלה אז תרכיה, וחארץ היתה עזובה ושוממה, בכל זאת התגברה החבה והשאיפה אליה למרות כל המכשולים, והתחילו יהודים לבוא ארצה, מי עם משפחתו ומי בלי משפחה. אחדים באו סתם בתור תירים ואמרו: אם תמצא הארץ חן בעינינו נשאר לחיות בה.

ביתנו היה אז פתוח לכל בא, ולפעמים גם התאכסנו הבאים בביתנו מחסר מלון טוב בירושלים. בני משפחתנו היו מאֻשרים להמצא בקרב אנשים קרובים ללבנו, והורי היו שמחים להדריכם בעצותיהם הטובות, בהיותם למודי נסיון של ישיבה בירושלים במשך שנתים.

בא וחזר.

בין הבאים לא"י בימים ההם, היה ד"ר ליפסטר ידיד ביתנו עוד ממוהילוב. עפ"י הצעת הורי שישאר בירושלים אשר יש בה מחסור ברופאים טובים, ובפרט יהודים, החליט להשאר כאן ושכר דירה יפה וחדשה שהיתה שיכת לינני מָנוֹלי (בבית זה נמצא עכשיו קולנוע „עדן" וביתו של מר פלויד). הוא הזמין רהיטים וקנה את חפציו עד כמה שהיה יכול להשיג בירושלים. אך פתאם נמלך וחזר בו מהחלטתו משום שבני דודינו לא מצאו חן בעיניו בנמוסיהם וארחות חייהם, רכיבתם על הגמלים וכו'. הוא חזר לרוסיה ומת בה שנים אחדות אחר כך. הורי הצטערו על עזיבתו את הארץ ועל חסר סבלנותו להסתגל לחיי הארץ שהיה יכול לחיות בה בכבוד וברוחה ולהביא תועלת רבה לתושבי ירושלים וסביבותיה.

הרושם בלי תעודה.

יחד עם ד"ר ליפסטר בא צעיר בעל משפחה קטנה אשר בָּנה

בשם „הרופא בלי תעודה". אדם זה היה מֻמחה להעמדת כוסות רוח, עלוקות, וכו'. אף הוא החליט לשוב יחד עם ד"ר ליפסטר לרוסיה ובא להפרד מהורי אשר הפצירו בו לא ללכת בדרכי חברו, כי אם להשאר בירושלים ולעסק במקצועו שאף לו היו מהלכים טובים בירושלים של אז. דברי הורי פעלו את פעלתם והוא התישב בעיר העתיקה, למד לדבר ערבית וספרדית ולאחר שנים אחדות התישב בבית-לחם ונשאר לגור בה ולפעל במקצועו עד אחרי המלחמה העולמית. מצבו החמרי היה מצֻין, משפחתו גדלה וכלם התחתנו בארץ-ישראל. הוא לא התחרט על השארו בארץ ותמיד היה מברך את הורי על השפעתם הגדולה עליו ועצתם לא לעזב את הארץ. אז, לפני חמשים וחמש שנה, אפשר היה ליהודי בודד לגור בסביבה של אלפי ערבים, נוצרים ומסלמים, בבטחון גמור, את עצתו קבלו ואת רפואותיו שתו בבטחון גמור ולא חששו למזמה רעה. והיום? מה נשתנו העתים לרעה בשבילנו בארץ-ישראל!

דירתנו השלישית.

הבית ששכר ד"ר ליפסטר מהיוני מנולי עבר לרשותנו יחד עם הרהיטים החדשים ויתר הצרכים שמכר לנו, כי לא היה כדאי לו לסחב אותם אתו לרוסיה. חיים חדשים התחילו להורי, ועוד יותר לנו הילדות אשר מצאנו די רֶוח בחדרים ובגן הגדול והמרֻוח אשר בו עצי שקדים, תאנים ואפרסקים, אגסים ותפוחים וביניהם שתילי ענבים לבנים ושחורים. יום יום היינו פורשות מחצלת מתחת לענפי העצים ויושבות בצל, ביחוד התענגנו על ישיבה זו ביום השבת.

מי מכם, קוראי הצעירים היקרים, אשר יכול היה להבליג על תאותו לבלי לנגע בפֵרות הנחמדים האלה? אך בנו עמדה הגבורה לשמר על דברי אבינו לבלי לקטף מפרי הגן השיך לבעל-הבית אשר גר עם שתי בנותיו בדיוטא התחתונה של הבית. הוא אמר לנו כי כל פרי אשר נקטף בלי רשות בעל הבית יחשב לנו לגנבה, ובעשרת הדברות שבתורתנו הקדושה נאמר: „לא תגנב".

שמרנו על פקדתו ולא משנו מהדרך הזאת בשנים הבאות ובעבודתנו הצבורית אשר לה התמסרנו בכל ימי חיינו. יש ויקרה כי גם בעד טובה משלמים טובה. ואנו בזה ששמרנו על פקדת אבינו לא לנגע בעצי הפרי בלי רשות בעל-הבית זכינו לכך שמר מנולי היה מבקר בביתנו בקר בקר ומכבדנו בפרות הטריים והקרים בעוד הטל עליהם לאכל ולשבע כאות נפשנו,

צורת הבית אשר גרנו בו לפני חמשים וחמש שנה, ואשר עתה גר בו מר פלויד, לא שנתה כמעט במאומה בפנים. רק בחוץ נוספו חדרים גרועים אשר קלקלו את מראה הבית. מהגן לא נשאר כמעט זכר, כי בנין הסינמה „עדן" והרחבת רחוב אגריפס תפסו את מרבית שטחו. קשה לנו להאמין כי כה עלתה לביתנו היפה וגנו הנאה אשר בהם בלינו את ימי נעורינו בנעימים.

אספות והכנסת אורחים בביתנו.

בביתנו זה היו נערכות לעתים קרובות אספות של אנשי פתח-תקוה שבהן דנו בדבר רכישת אדמת יהודיה הקרובה למושבה והקמת בתים למתישבים שסבלו מאד מהקדחת הצהבה אשר שלטה אז במקום ורבים היו חלליה. ביחוד חקוקה בזכרוני האספה שהתקיימה בחוה"מ פסח של אותה שנה אשר בה היו נוכחים רבים מהבילויים שנמצאו אז בירושלים שבה למדו מלאכה, וכן מיפו, מראשון-לציון, ומפרדס אנטון אַיוּב (מעון מגורם עד הקמת גדרה). בחדר הכתיבה של אבי שכב חולה צלליכן, מהבילוים, על ספה. הוא סבל מחלי-רגלים שבועות מספר ולא יכל להתהלך. כמה שבועות היה בביתנו עד אשר היה אפשר לשלחו לטבריה להתרפא שם, כי לא קלח היתה נסיעה כזאת בימים ההם. בכלל היה ביתנו אכסניא להבילוים ואמי דאגה להם כאם רחמניה ואף אנו הבנות כך. מתמתאכסנים הקבועים בביתנו היה מנשה מאירוביץ „מזקני הישוב", אשר מפעם לפעם תקפה אותו הקדחת והיה נאלץ להשאר בביתנו עד החלימו, אף שחדרים מיֻחדים לא היו בביתנו עבור אורחים. רב היה מספר האנשים והנשים אשר הארחנו בביתנו והדרכנו אותם בעצותינו, אבל כמה מהם הם אלה

שזכרו את חסדי הורי אתם?

גולדשמיד, בריל והמבורגר.

העליה לארץ נמשכה, ובימים ההם באו הקולונל גולדשמיד מלונדון, יחיאל בריל ממינץ ולאופולד המבורגר מפרנקפורט דמין לראות את הארץ ולפעל לטובת העליה. לבם כאב לראות את פעלות המיסיון אשר פרשה את כנפיה על משפחות שלמות, בפרט על צעירות וצעירים, שנמלטו מרוסיה, רומניה, גליציה ונצוזו ברשתה, והשתדלה להעסיקם בעבודות שונות ואף בעבודת-אדמה. היא קנתה גם את אדמת הר-טוב והושיבה בה הרבה משפחות.

זוכרת הנני את ליל הסדר שבו היו מזמנים לביתנו קולונל גולדשמיד וחבריו. בשעת הסעודה הרים את כוסו לחיי ירושלים היהודית וקרא למלחמה במיסיון. הוא סים את דבריו בקריאה: הלאה פרידלנדר! (ראש המסיונרים באותו זמן). אחריו מלאו יחיאל בריל, לאופולד המבורגר ויתר המסבים. הרשם הגדול שעשו דבריהם עוד חי בזכרוני, ובהיותי בשנת 1913 בלונדון ובקרתי את בתו הבכירה של הקולונל גולדשמיד, היא לידי סויטלינג, ספרתי לה על בקורו של אביה. בהתעניות רבה הקשיבה לספור זכרונותי על הרשם הגדול שעשה עלינו חובב ציון זה ברגש אהבתו לא"י, וירושלים ביחוד, עוד לפני פריחתה, ועזרתו הגדולה להחיאתה ולבנינה. כן ספרתי לה על רכיבתי יחד אתו על סוס אביר לבית-לחם וטיולינו בסביבות ירושלים. במשך ימי שבתו בירושלים היה מבקר את ביתנו תמיד כדי להתיעץ עם אבי בדבר סדור עבודה לצעירים ולמשפחות שבאו מקרוב לארץ ואין דואג להם מלבד המיסיון שפתחה לפניהם את שעריה לעמודים, עבודה וכו'. סכנה נשקפה אז לכל הישוב מהתדבקות במחלת המיסיון. הוא דבר גרמנית צחה ואפשר היה לשוחח אתו ולהבינו.

מקום האכסניא שלו היה במלון קמיניץ שנמצא אז בבית ולירו. אבי עזר הרבה ליסד מלון זה, כי מלבד שני מלונים נוצריים לא היה מלון עברי בעיר, ורוב היהודים שבאו לארץ היו מתאכסנים בהם. בראשית יסודו של המלון של קמיניץ היה מיעד

Բակ Հին Հայկական Բանտից

בשביל זקנים עשירים שבאו לירושלים בלי משפחה ומצאו במלון הזה השגחה וטפול טוב. המחירים היו גבוהים ובעזרת הכנסותיו הגדולות יכול היה בעל המלון להרחיבו ולשפרו. כמה מאשר היה הקולונל גולדשמיד להתאכסן במלון יהודי יפה ונקי ולהנות ממאכל טרי וטעים בירושלים.

הקולונל הראה לנו את תמונת בני משפחתו, קרא את כלם בשמות. שם אשתו היה במקרה כשמי — אידה — והוא ואף אנכי שמחנו על דמיון זה.

יחיאל בריל טפל בדבר ההתישבות של אכרי קוסובה ורוז'נוי שבאו למושבה עקרון מיסודו של הברון אדמונד-דה-רוטשילד. הם מנו כעשר משפחות, והוא דאג להעמידם תחת חסות „הנדיב-הידוע". לשם כך נסע לפריז להשיג את הנצרך לקיומם.

חלק מבני בילו בירושלם.

מכיון שלא נמצאה עבודה לכל המחנה הראשון של הבילויים במקוה-ישראל עברו אחדים מהם לירושלים כדי להשתלם בה במקצעות שונים שנדרשו בהם אז אומנים מנסים, כגון: נגרים, חרשי-ברזל, חרטים, חרשי-סכינים וכו'. מעונם היה בבית הקטן הנמצא על מגרש הארמנים ברחוב יפו. בית זה עומד ליהרס בקרוב, ומכיון שחפצתי כי דמות דירת הבילוים הראשונים תשאר חקוקה בלבנו צלמתי אותו. שמות דרי-הבית היו: יעקב שרתוק, חרט, רזובסקי, מינץ ואברמוביץ — חרשי-ברזל, אזרחי, דובנוב (אחי ההיסטוריון שמעון דובנוב) וברוכוביץ—נגרות, ודוד יודילביץ—חרש-סכינים. האחרון למד אצל הגרמני אַבֶּרְלֶה, ובביתי נמצא עדין קופיץ הפלדה שעשה למעני לקציצת הבשר. למודם ארך כשנה, אך יש אשר למדו את מקצועם בזמן קצר ויש בזמן ארך יותר.

מטרת הלומדים היתה להסתדר בעבודה חקלאית, אך לחלק מהם לא היתה סבלנות לחכות עוד עד אשר יישבו אותם על אדמתם ועזבו את ארץ-ישראל. אחדים מהם שבו לרוסיה ואחדים נסעו לאמריקה ולאוסטרליה, אחדים מאלה שחזרו לרוסיה שבו לארץ-

ישראל אחרי עבר איזה זמן, אך מאלה שגלו לארצות האחרות חזר רק ד"ר משה מינץ ששב רק לפני כעשר שנים לגדרה ובנה בה בית-עם לטובת המושבה. אחרי בנותו את הבית נסע עוד פעם לאמריקה כסי לסדר שם ענייניו ולשוב לארץ-ישראל, אך שם תקף אותו המות. על פי צוואתו הועברה גופתו לגדרה להקבר באותו המקום אשר אליו שאפה נפשו בכל ימי חייו.

מיסדי מושבות.

כאשר הזכרתי באו בימים ההם לא"י אלטשולר ורוזנטל. הם קנו אדמה ויסדו את המושבה יסוד-המעלה. אך לצערנו לא גדלה המושבה הזאת ולא פרחה כיתר המושבות אשר היו מסביב לה. אחריהם באו זאב וזלמן דוד לבונטין ממוהילוב, יוסף פינברג ומשפחתו מאודיסה, וליטוינסקי, אביהם של האחים ליטוינסקי, והם והאחים לנדוי יסדו טחנת רוח בעזה. בימים ההם היתה עזה פנה נדחת בין הכפרים הערבים, והם היו שני אירופים בלי ידיעת שפת הארץ. הסופר א. ל. לוינסקי בא גם הוא באותו זמן.

כל האנשים האלה בקרו בביתנו, התיעצו עם אבי על שאלת ההתישבות ויתר הדברים הקשורים עם סדור חייהם בארץ.

ביתנו היה בית פתוח לכל, עשיר ודל גם יחד, ומצות הכנסת-אורחים היינו ממלאים על הצד היותר טוב.

זאב לבונטין ופינברג היו המיסדים הראשונים של ראשון-לציון, ואליהם נספחו משפחות אחרות שעזרו ליסוד המושבה הזאת, ואלה הן: משפחת חנקין, רבינוביץ, איזנבאנד, שליט, הייסמן, פישלזון, ועוד כעשר משפחות עשירות ואמידות אשר החליטו להתישב במקום ציה ושממה, בלי מחסה ובלי מים. השמש הכתה על הראש, והחול הגיע עד הברכים וקשה היה להתהלך בו, בפרט לאנשי רוסיה שלא היו רגילים באוירה של ארץ-ישראל. הם, שבאו מארץ קרה ובאויר קר עברו כל חייהם, בנו להם בכל זאת בתים בזמן ההוא, בחם הנורא ששרר שם בקיץ.

החיים במושבות, עכברי פלשתים.

בהתחלת ההתישבות בראשון-לציון נסע אבי מפעם לפעם שמה,

וגם אנכי נסעתי אתו פעם. בזמן ההוא לא היה שם בית-מלון להתאכסן בו, וקבלו אותנו בבית פישלזון בסבר פנים יפות, והכינו לנו מקום לשכיבה על ספות עץ ומזרוני קש, וסדינים וכרים וכסתות לבנים כשלג. כמה שמחנו על המנוחה שהיתה לנו אחרי נסיעתנו מירושלים לראשון-לציון שארכה כשתים-עשרה שעה. והנה לפנינו פתאם מחזה נורא: עכברי שדה תפשו את מקומותינו על המטות והתהלכו להם בשקט. צבע העכברים בלט לעין בהיותם על הסדינים הלבנים של המטה, ופחד ורעדה אחזוני לשכב על המצע הזה מפני הברואים האלה. נשארתי כל הלילה ערה באי סבלנות, וחכיתי עד עלות השחר לצאת החוצה ולשאף אויר צח, ולשפך כל נדודי השנה. ורצוני היה רק לשוב הביתה. או לא חשבתי על הקרבן הגדול שהקריבו האכרים שתקעו יתד במקום ציה זה, המכסה חול ועכברי שדה לרב, אשר רק לילה אחד גזלו ממני את תנומתי וכבר כשל כח סבלי. לא תארתי לי איך אפשר להתרגל לחיים כאלה ולהיות מאשרים בחיים.

הנסיעה ליפו ותחנותיה.

אבי היה נוסע לעתים קרובות גם ליפו, ותמיד נסעתי אתו כדי להחליף אויר, בגלל המלריה שדבקה בי ולא הרפתה ממני זמן רב אחרי בואנו לארץ.

הנסיעה מירושלים ליפו ארכה כארבע עשרה שעה בעגלה רתומה לשלשה סוסים גדולים. בעגלות היו ארבעה ספסלים מרפדים, ושלשה מקומות על כל ספסל. גם אצל העגלון ישבו תמיד שנים, ואני בחרתי לי את מקומי על ידו, כי אפשר היה להסתכל שם בטבע היפה וההרים הגבוהים אשר אנו עולים ויורדים בם. תמיד היו נוסעות שלש או ארבע עגלות כאלה אחת אחרי השניה, מפני פחד התנפלות בדרך. את החפצים שמרו בתוך העגלה מתחת לספסלים.

מוצא ובב-אל-וד.

התחנה הראשונה היתה קולוניה, היא „מוצא" כעת. המרחק היה כשעה מירושלים, ושם נחנו כרבע שעה כדי לתת מספוא ומים

לסוסים שיחליפו כח לעלות אל הר הקסטל. הגברים נאלצו לרדת מהעגלה והלכו ברגל בדרך ישרה וקצרה, שבצדי ההדורים של דרך המלך הסובבים הנה והנה, והנשים והטף נשארו לשבת עד שהגיעה העגלה לראש ההר, ורק אז יכלו הגברים לעלות שוב אליה. נעים היה לשבת במנוחה ולהקשיב לכל מלה היוצאת מפיהם, בלי להרדם, עד שהגענו לתחנה השניה היא בֶּב-אל-וָד. הבית בבב-אל-וד קים עד היום, זה קרוב לששים שנה, וצורתו לא שָׁנתה, ובכל פעם שהנני עוברת את המקום הזה ויתר התחנות אי אפשר לי לא להעלות את זכרונות הזמן ההוא. בתחנה הזאת נחנו איזה שעות. אחדים ירדו מהעגלה ועלו לבית-הקפה של שלמה רוזנטל, אשר שם היה אפשר למצא מטה וגם ארוחת ערב. כל אחד הביא אמנם אתו צידה לדרך, אך קפה שחור היו כלם מכרחים לקבל עפ"י החק (!), גם אלה שנשארו בעגלה, ולשלם בעד ספל קפה שני מטליקים (חצי גרוש א"י). בלילות הקיץ היה קשה להרדם מפני היתושים שזמזמו בלי הרף ועקצו את הפנים, לכן בחרנו להכנס לעגלה ולנסע הלאה למען נגיע ליפו לפני זריחת השמש הבוערת כאש, ולשאף את אויר הים, אשר חסרונו היה מרגש לתושבי ירושלים.

רמלה.

התחנה השלישית היא רמלה. אך זמן המנוחה לנוסעים ולסוסים היה פחות מאשר בבב-אל-וד. שם נשארנו לנוח כשעה וחצי, ושוב היה עלינו לרדת מן העגלה (קשה היה לעלות ולרדת מהעגלה הגבוהה פעמים אחדות במשך הנסיעה). נכנסנו למלון שעמד ליד הדרך ושהיה שיך לגרמני. סעדנו שם את ארוחת הבקר בנעימות, כי היה המקום נקי ומסדר, ואפשר היה לשבת בו במנוחה ולסעד בלי כל חשש של אי נקיון בכלים ובשרות, כי הכל היה מסדר עפ"י טעם אירופה, אשר בתחנות הראשונות היה חסר לגמרי, ולנוסעים האירופים היה קשה להתרגל לסדר ערבי. גם הבנין הזה נשאר כמו שהיה, ועתה נמצאות בו הפוסטה והמשטרה; רק בא שנוי בבעל-הבית, במקום הגרמני נמצאים עתה אנגלים

וערבים, מנהל-הדאר והמשטרה. לאחר שעתים הגענו בשלום ליפו. את המקום שבו עמדו העגלות אי אפשר עתה להכיר כי כל הככר השתנתה. כל הבתים נהרסו ובמקומם נבנו בנינים גדולים ויפים. ירדנו מהעגלות וכל אחד פנה לדרכו.

שני מקומות הסתוריים לי.

בכל פעם בנסעי מירושלם לתל אביב או בשובי ירושלמה הנני מתבוננת בשתי נקדות המעלות על לבי זכרונות קדומים. האחת מהן היא הגן היפה שעל דרך יפו בקרבת העיר הזאת, שהיה שיך אז למשפחת רוק ועתה הוא קנין הברון פליקס די מנשה מאלכסנדריה. בהיותי פעם עם אבי ביפו נפגשנו בגן הזה עם נטר מיסד מקוה ישראל והברון אוסטינוב ואשתו. במקום הזה בלינו שעות אחדות, ונתכבדנו בנרגילות וסיגריות. ובפֵרות וממתקים וקפה. ואנכי שחשתי תאבון לאכילה קבלתי לחם טרי ואגוזים טריים שנקטפו מהעץ, וטעמם עד עתה בפי.

הנקודה השניה אף היא קרובה ליפו, רחוקה מעט מהכביש. כִּנתי לפרדס אנטון אַיוּב אשר בו גרו רוב הבילוים בקומונה. הגברים עבדו במקוה-ישראל הקרובה, והנשים דאגו להנהלת הבית וצרכיו. ובזמן היות משפחתנו בימי הקיץ ביפו בקרנו אותם מפעם לפעם בערבים וביחוד בשבתות, כי אז נמצאו כלם בבית. ספוק נפשי היה לי לשבת יחד עם אחים ואחיות — אשר בלב כלם שאיפה אחת להחיות ולבנות את הארץ השוממה. האפשר לשכח את המקום הזה והגבורים והגבורות ששכנו אז בפרדס הערבי ובין שכנים ערבים לבטח? לא ולא! בעברי עתה מפעם לפעם על הנקודה הזאת לבדי או בלוית נוסעים מכירים על ידי מראה אנכי להם תמיד את הנקודה אשר בה גרו לפני חמשים וארבע שנים החלוצים הראשונים שסבלו וקוו, קוו וסבלו עד שזכו להתישב על אדמתם במושבה גדרה. אמנם גם בה לא היו חייהם סוגים בשושנים. כי המושבה היתה במקום ציה מחֹסר מים ומעון מנוחה להם ולבהמתם, מחֹסר קשר עם יפו ומקומות אחרים, בגלל הדרכים המקלקלות, ביחוד בימי החרף, בעת הגשמים, כשהואדי המקשר

את המושבה למקומות אחרים היה עובר על גדותיו, עד שגם סוס ורוכבו לא יכלו לעבור בו. בהתחלת המלחמה, בשנת 1915, קרה אסון לד"ר מוסקוביץ שטבע בואדי זה, בהחפזו להציל חולה אנוש. סכנה דומה היתה נשקפת אז למושבה להשאר בלי צידה, ורק כעבור ימים אחדים, כשהשמים נתבהרו והשמש חזרה לזרח יבשו המים, ואפשר היה להגיע לרמלה וליפו לקנות בה צידה.

מלון הרשל כהן ביפו.

בהגיענו ליפו הלכנו לאכסנית הרשל כהן שנמצאה ברחוב המוליך אל הים, וגם בית זה לא נשתנה עתה בהרבה מאז. רוח הים נשבה תמיד, ביום ובלילה, ולא הרגישו את החם. בפרט היה נעים לשכב על האצטבא שלפני החלונות הפונים אל הים, ולהריח את ריח הים, ובמקום הזה בחרתי לשכב. אבי היה נגד הבחירה הזאת, כי פחד פן אתקרר מרטיבות האויר, אך אחרי שאני התנגדתי בכל תקף הסכים אבי סוף סוף לבקשתי, ולא ארע כל רע לבריאותי, והקדחת הרפתה ממני לזמן קצר.

שבי קפריסין.

בזמן ההוא התחילו לבוא לארץ-ישראל המתישבים באי קפריסין שנשלחו שמה ע"י סיר לורנס אוליפנט ולא הצליחו. אבי וגם אנכי נפגשנו אתם בחוף יפו. מאלה ששבו הנני זוכרת עוד את שמעון שטרן שהתישב בירושלים, ואחרי זמן מה היה למורה לשפה הגרמנית בבית-הספר למל, וחיים ציפרין שבא בתור תלמיד ואחר כך היה גם מורה בבית-ספר האליאנס שנפתח ע"י נסים בכר בירושלים. השנים התחתנו עם בנות ממשפחות טובות בירושלים. ציפרין עבר לגור בזכרון-יעקב, ושם קבל משרה בתור מנהל בית-הספר, ונשאר כמה עשרות שנים בכהונתו, וכעת הוא גר בחיפה. אך שטרן מת בדמי ימיו בעבודתו בירושלים.

העליה מרוסיה ומרומניה.

לא עבר זמן רב והעליה הראשונה מרוסיה ומרומניה לארץ-ישראל התחילה. הממשלה התרכית הכבידה על כניסת היהודים מפני הפחד פן יגדל מספרם ועל רכישת אדמת א"י על ידיהם, כי בעת ההיא

נוסדו המושבות הראשונות ביהודה, בשומרון ובגליל, ראשון-לציון, אחרי פתח-תקוה ביהודה, זכרון-יעקב בשומרון, וראש-פנה ויסוד המעלה בגליל.

גזרות ע"י תעמולת אבי המופתי. — העליה הבלתי ליגלית בימים ההם.

השנאה לעמנו גדלה בארצות רבות שגרו בהן, והנה גם בתרכיה הסבלנית, שקבלה את מגרשי ספרד בידים פתוחות לפני 450 שנה בכל עריה וגם בא"י, התחילה ההתנגדות לעליה, ושנתה את עמדתה כלפי היהודים. אז שלט המפתי מוחמד טהר בא"י, הוא אביו של המפתי אמין חוסיני, שהיה ידוע בהתנגדותו הגדולה להתישבות היהודית בא"י. גם שונאי ישראל בין התרכים בקושטא לא חסרו, וגזרו גזרה לבלי לתת ליהודים שהתחילו לבוא בהמונים להכנס לא"י. על הגברים שבאו היתה הגזרה חמורה יותר מאשר על הנשים. הסרסורים שהיו אז בין היהודים, והערבים והתרכים מצאו עצה להלביש את הבאים בבגדי נשים, ובעד כל נפש לקחו מ—8 עד 12 נפוליון זהב, ואת הסכום הזה חלקו בין הפקידים ושומרי החוף, ולעצמם לקחו את החלק הגדול. עסק טוב היה לסחר בנפשות יהודיות לאפשר להן להכנס לארצן אשר גלו ממנה זה אלפים שנה. רבים מהעולים הגיעו לא"י דרך היבשה, אלה שלא היה להם די כסף לפדות את עצמם ע"י הסרסורים שלא ידעו רחם, סבלו נוראות, לא פחות מהבלתי יהודים עכשיו. בכל זאת לא הועילו למתנגדינו כל הקשיים והגזרות כנגד כניסת היהודים, והגולים באו במאות ואלפים, קנו אדמות והתישבו עליהן.

י. מַעֲשֶׂה בְאַרְבַּע גְּנֵבוֹת.

איני יודעת אם זכרונותי הבאים בפרק זה יענינו את קוראי דברי, ובכל זאת איני יכולה להתאפק מלספר מעשה אמתי של גנבות שונות שקרו בביתנו, ושהיו אז לשיחה בפי כל מכירינו.

הגנבה הראשונה,

פעם קרה המקרה שאבי שם סכום של ארבעים נפוליונים זהב

שהיה עליו לשלם לבוני שכונת „מזכרת-משה" במגרת שלחן הכתיבה שלו. ולמחרת כשנגש למגרתו להוציא את הכסף והנה איננו! לא אשכח לעולם את ההתרגזות והמהפכה שהתחוללו בביתנו באותו בקר. ומכיון שרבים היו הנכנסים והיוצאים בבית, ביניהם מבשלת ספרדיה, אורו, ומנקה-החדרים פריידזע המרוקנית, ועוד אחרים, לא ידענו על מי להטיל את החשד. יום יום חקרו ודרשו אנשים שונים, אולם זמן רב עבר והגנב לא נתפס. ואין פלא בדבר: הרי בתקופת ממשלת תרכיה קרה הדבר. (אם כי גם כעת — בתקופת השלטון הבריטי — נהרגים ונרצחים אנשים ונזרקות פצצות לאור השמש ואינם מוצאים את הפושעים). לאט לאט התחלנו להשלים עם המקרה, ואיש מעובדי הבית לא פטר ולא גרש.

הצעיר הגרודנאי.

ובימים ההם היה יוצא ונכנס בביתנו צעיר בן 21, בן למשפחה הגונה ועשירה, מעיר גרודנו, שעזב את רוסיה כדי להמלט מהעבודה בצבא, ובא לירושלים להתישב בבית זקנו העשיר והמכובד. בהיותו בעל ידיעות מרובות ורגיל בנמוסים אירופיים היה נכנס לביתנו לעתים קרובות, והורי ואף אנו הבנות היינו שמחים לבואו, כי הרגשנו בחסרונה של סביבה אירופית. צעיר זה היה רגיל לספר לנו מעשיות על מה שקרה ושלא קרה. לא עבר יום בלי בקורו בביתנו, ששעריו היו פתוחים לפניו תמיד.

פעם אחת, כשנסע אבי לחברון לקח אתו את הצעיר ושניהם רכבו על חמורים (הדרך לחברון לא היתה סלולה ועגלה לא יכלה אז להגיע שמה). במשך הנסיעה הארכה של שבע שעות מירושלים לחברון היה די פנאי לשוחח על דא ועל הא, עד שנתגלגלה השיחה לענין הגנבה, והצעיר שאל את אבי כיצד לא עלה בידי אדם חכם ונבון כפינס למצא את הגנב?

תחנה אשכנזית והתחפשותי.

עברה שנה בערך והצעיר הגרודנואי התארש והתחתן עם צעירה ממשפחה מיוחסת בתורתה ובמסחרה. הצעירה היתה ילידת רוז'נוי,

עיר מולדתי. החתֻנה הוחגה ברב פאר, כמנהג הזמן ההוא, בבית קטן, היחידי בשכונת „כרם" שנבנה ע"י כולל גרודנו. בחתונה זו היינו אנו המחֻתנים משני הצדדים, מצד החתן ומצד הכלה, שאת משפחות שניהם הכירו הורי היטב מירושלים ומרוז'נוי. נגינת כלי-זמר היתה אסורה אז אצל האשכנזים, מלבד תֹף קטן שהיו מתופפים עליו בשני מקלות ולקול התֹף היו נשים יוצאות במחול. רקודים אלה היו נהוגים בין האשכנזים והספרדים בהזדמנויות של שמחה, הנשים היו נמצאות בחדר מיֻחד לבל תשורן עין גבר. מכיון שטרם מלאו לי אז שלש עשרה שנה, ושמלתי הקצרה ושערותי הגזוזות דמוני לעוד יותר קטנה בשנים, החלטתי בלבי לשמח את החתן, ואת הכלה ואת כל המסֻבים. הרהבתי עז בנפשי להתחפש בתלבשתה של הגבאית רַיצה אשר הזכרתיה כבר, והקנוף אשר על ראשה, ועלה בידי לחקותה בהליכותיה. בדבורה ובתנועותיה. משחק זה מצא חן בעיני הגברים והגברות הירושלמים, ועפ"י בקשת הקהל חזרתי עליו פעם ושתים. ע"י המעשה הזה נתפרסמתי אז בירושלים.

הגבה השניה.

גם אחרי נשואיו המשיך הצעיר לבקר בביתנו מפעם לפעם. ביום שבת אחד, בעת הצהרים, כשכל משפחתנו ישבו והסבו לשלחן, נכנס הצעיר לביתנו ואמר לאמי כי עליו לקרא את הרופא לאשתו החולה, ואיננו חפץ לבקש כסף מזקנו ביום השבת. מכיון שבביתנו עבדה אומנת נוצריה בקש מאמי שהיא תלוה לו סכום כסף. האומנת שהיה כסף ברשותה בקשה אותו להכנס לחדרה והיא הוציאה ממגֵרתה הבלתי נעולה את סכום הכסף שדרש, וכעבור ימים אחדים החזיר לה את הכסף בשלמותו. ביום בהיר אחד, בל"ג בעמר, הופיע הצעיר בביתנו, ואמי שמחה לבקורו כי נשארה בבית יחידה עם אחי הקטן, כי אנו הבנות והמשרתת והאומנת הלכנו לחגיגת „שמעון הצדיק" שהוחגה ברב שמחה וגיל.

ביום ל"ג בעמר בבקר השכם יצאו מירושלים אנשים, נשים וטף לשדה רחב ידים אשר בו נמצא קברו של שמעון הצדיק. רבים היו הבאים מכל העדות להתפלל על הקבר, להדליק את נר השמן — לאחר תשלום ש"ט לשמש —, ולהנות אחרי סיום עבודת הקדש מהאויר הצח. תחת ענפי העצים פרשו מחצלות, והיו רבים שהביאו אתם גם מרבדים וכרים, מי על גבו ומי על גב בהמה, וישבו עליהם על הארץ. פה הוציאו מהמאכלים השונים שבסליהם ואף כבדו בהם את ילדיהם, ידידיהם ושכניהם. היו מבעירים מדורה מפחמים וענפי עצים שנמצאו בשדה ועליה צלו בשר כבש ו„שפטה", השפטה עשויה מבשר כבש או בקר טחון, מתבל בבצל, שומן, ופלפל, מלח ופטרזיליה, ואת התערבת הזאת שמים חתיכות חתיכות על שפוד ארך הנועד לכך וצולים אותה על גבי האש ואוכלים אותה. בשלו גם קפה ופצחו גרעינים ובטנים. אף חבלים להתנדנד עליהם לא חסרו. את החבל היו קושרים אל ענפים חזקים, וכך יכלו גם מבגרים להנות פעם בשנה מהתענוג הזה. באו גם ערבים רבים, מוסלמים ונוצרים, ממשפחות אצילות. ומהאספסוף הערבי התערבו בין ההמון ומכרו לימונדה, סוס, ומיני ממתקים מעשי ידיהם. וגם הדב המראה למסתכלים את כשרון הרקוד שלו ואת מעשי להטיו לא נעדר. בני דודנו הרויחו יפה ביום ההוא מתושבי ירושלים ומהאורחים שבאו לחגיגה.

רב המשתתפים בחגיגה היו באים אחרי-הצהרים. בשעות אלו היו באים גם אירופיים מתוך סקרנות לראות את מחזה השמחה ההמונית בל"ג בעמר. אנחנו, בנות חו"ל, שבפעם הראשונה בחיינו ראינו את המחזה הזה שמחנו מאד מהתמונה שנגלתה לעינינו, ומאז שמרנו על הבקור במקום הזה בכל חג ל"ג בעמר עם הורינו ומשפחת הרצברג ואחרים. גם אנו למדנו לסדר את ישיבתנו תחת צל העצים כתושבי המקום.

בלכתנו להשתתף בחגיגה הזאת נשארה אמי לבדה בבית עם אחי הקטן, והנה בא הצעיר הנזכר אל ביתנו, ואמי שמחה לקבל

את פניו בשבתה בחצר לשאף מעט אויר. לפתע נזכרה כי החלון שבחדר התינוק פתוח, ובכן בקשה אותו להכנס ולסגרו, לבל יצטנן הילד. הוא מלא את בקשתה, התמהמה מעט בחדר וחזר אל החצר לשוחח עם אמי עד שובנו הביתה.

אחרי זמן מה גמלה המינקת את הילד, ובהחלה לסדר את חפציה לעזב את ביתנו אחזתה פלצות כאשר לא מצאה את כספה שהיה מָנח בין חפציה במגרת ארונה. שוב היתה מהפכה בביתנו, ושוב חשדים על חשדים והתרגזות גדולה מהבקר עד הערב. גם בלילה לא חדלו לדבר ולחקר איך אפשר למצא את הגנב שהעז לבצע כבר שתי גנבות, אך הכל היה לשוא, הגנב לא נתפס, לצערנו ולשמחתו. לאט לאט שככה ההתרגזות, והכסף הגנוב מהמינקת שָׁלם לה בשלמותו.

הגנבה השלישית. — תפלות על קבר רחל.

עברו שבועות וחדשים מל"ג בעמר עד סוף אלול, וזמן הבקור על קברה של „רחל אמנו" הגיע. קרובי הצעיר החליטו אף הם להתפלל ולשפך את לבם על הקבר, שכרו חמורים לכל אחד ואחת ורכבו אל המקום. פתאם נזכרה דודת אשתו של הצעיר כי שכחה את מפתח תבתה, אז בקשה אותו לשוב לביתה ולסגר את התבה ולהביא לה את המפתח, והוא עשה כדבריה וישב העירה, ואחרי כן חזר והמפתח בידו.

החבורה הגיעה בשלום אל קבר רחל, השתטחה עליו בתפלות, הקיפה אותו בחוטי-שני ששמשו אח"כ כסגֻלה לכמה מחלות, ובפרט למחלת השֵׁנית של ילדים, והדליקה נרות שמן. השמש המָנה על שמירת הקבר ועל הדלקת הנרות קבל מהמבקרים כמה פרוטות בעד טרחתו. הכנסתו היתה טובה ביחוד בחדש אלול ובימי ערב ר"ח, כי מפתח הקבר נמצא תחת ידו. בשעת צֹרך מיָחד לבקר את הקבר — חולה מסֻכן במשפחה, או תירים הרוצים לראותו, היו צריכים לפנות אל השמש ולשלם את שכר טרחתו בכסף מלא.

עבר חדש אלול וגם חצי חדש תשרי וחג הסֻכות הגיע. דודת הצעיר התכוננה ללכת להתפלל בבית הכנסת לכבוד החג, לבשה

את בגדי יו"ט שלה ועמדה להתקשט בתכשיטיה כמנהג נשים אמידות. אך פתאם ראתה והנה קפסת התכשיטים ריקה! לשוא הפכה את הארגז בחפושיה אחרי התכשיטים, כי אינם. צערה היה גדול מאד ולא ידעה על מי להטיל את החשד אם על העוזרת הישרה או על בעל בת אחותה. אך לבה לא מלאה לעשות זאת.

עבר הקיץ, הגיע החרף ואתו — ימי הגשם והקר, ובלילה חשך ואפלה ברחובות. בערבים כאלה היה בא הצעיר לשחק אתנו בקלפים או לספר חדשות או מעשיות שאהבנו תמיד לשמע, כי עתונים יומיים לא הופיעו עוד בארץ ישראל.

שודדים רוכבי סוסים.

בבקר אחד, בעת אשר כל בני משפחתנו ישבו וסעדו את ארוחתם והנה נכנס הצעיר וספר ברטט כי נס גדול קרה לו בליל אמש. בשובו מביתנו לביתו התנפלו עליו שלשה אנשים רוכבים על סוסים בראש רחוב הנביאים של עכשיו ליד בית"ח של המסיון, ואחד הכה בחרב על ראשו והחטיא את המטרה, ורק כובעו הקשה נחתך. אחרי כן לקחו ממנו סכום של עשרים נפוליונים זהב שנתן לו זקנו למסרם לתעודתם והיו בכיס מעילו העליון. רק את שעון זהבו הציל בכסותו עליו במעילו המכפתר. כלנו האמנו באמונה שלמה לדבריו.

סכסוכים וישורם.

אשת הצעיר לא חיתה חיי משפחה מאשרים. היא התחילה להרגיש כי התנהגותו אינה לשביעת רצונה, והתחילה לחפש דרכים להפרד ממנו. לא קל היה לה להוציא את הדבר לפעל, כי הוא היה בן-טובים, והוריו בקשו דרכים למנע את הפרוד ולהשלים ביניהם. בינתים באה מחו"ל דודתו, אשה נבונה ואינטלגנטית. היא באה בדברים עם הורי ויחד השתדלו למנע את הפרוד, לאחר שגם בן נולד להם.

בעת ההיא חלתה אחותי שרה רחל בעיניה, ודודת הצעיר מסרה לאמי פתק-רפואה שקבלה מפרופיסור ממחה למחלות עינים. לאחר זמן, במוצאי שבת אחת, באה יחד עם הצעיר לביתנו, כי

רצתה להפרד מהורי ולהודות להם לפני שובה לעירה ולביתה על עזרתם להבאת שלום בין בן אחותה ואשתו. לפני לכתה בקשה את אמי להשיב לה את פתק-הרפואה שנתנה לה.

הגנבה הרביעית.

באותו ערב נתקימה בביתנו אספת מיסדי פתח תקוה, הנאספים ישבו עם אבי בחדר האמצעי, ובחדר הצדדי ישבה אמי ואורחיה ואנחנו הבנות, ואחותי שרה רחל שכבה בחדר השלישי, בהיותה חולה בעיניה. ובהיות כי בארנק שעל הארון אשר באותו חדר היה פתק-הרפואה בקשה אמי את הצעיר להוציא את הפתק מהארנק ולהביאו אליה, והוא מלא את בקשתה חיש מהר. החדר היה מואר אור כהה ובכל זאת מצא בו את אשר בקש ומסר לדודתו. בינתים נגמרה האספה, והנאספים נתפזרו, ואף אורחינו הלכו לדרכם.

למחרת בבקר, כשנגשה אמי אל הארנק להוציא ממנו כסף לשלם למבשלת שלנו שעמדה לנסע ליפו, לא מצאה את שטר הכסף בסך 25 רובל אשר שמה בו ביום הששי. שוב היתה התרגזות גדולה בביתנו ושוב הוטלו חשדים על אנשים שונים אך לא על הגנב האמתי. הצעיר הופיע גם הוא והביע את צערו על הגנבה, אך הסתלק לדרכו בשמעו את דברי אבי כי אך איש מבאי הבית יכול היה להוציא את הגנבה הזאת לפעל בפעם השלישית בביתנו.

נמצא הגנב.

אחיותי מרגלית ונחמה הלכו כמנהגן יום יום אל ה„חדר" של שרה פרס [1], ושם ספרו את דבר הגנבה. יהודי ירושלמי שנמצא במקרה בחדר הקשיב לדבריהן, אך לא העיר מאומה, כ"א מהר לביתנו ולחש על אזן אבי כי הוא יודע מי הגנב, כי צעיר אחד הביא אליו באותו יום שטר בן עשרים וחמשה רובל ובקש שיחליפהו אצל חלפן בכסף תורכי ונתן לו בשכר טרחתו רבע מג'ידי (=שילינג).

1) היא אמו של ישעיה פרס מנהל ביה"ס למל שנפטרה בדעה צלולה לפני שנה בהיותה בת 95.

אך יצא שם הצעיר מפי האיש והנה עלה פתאם על לב אבי זֵכֶר כל הגנבות שהיו בביתנו, והבין מיד כי יד הצעיר ידידנו בכל הגנבות האלה.

אבי מסר את הדבר מיד לקונסול הרוסי, באמרו כי יש בידו הוכחות כי הצעיר הוא הגנב, והוא דורש להעמידו לדין. אך בינתים הגיעה השמועה לאזני הצעיר כי נודע שהוא הגנב ומהר להסתלק, ובבוא שליחי הקונסול לאסרו נוכחו כי „הילד איננו". הוא ברח מירושלים ליפו ועלה על אניה לנסע בה לחו"ל. אולם הפעם, לא שחק לו מזלו כי פקידי הקונסול מצאוהו באניה לפני הפליגה והורידוהו משם והביאוהו ירושלימה והושיבוהו בבית-הכלא אשר במגרש הרוסים. שם היה אסור חדשים אחדים עד אשר פרע סָבוֹ את כל סכומי גנבותיו לבעליהן למגדול ועד קטן, ואח"כ עזב את הארץ לבלי שוב עוד אליה ואל משפחתו. בקשי רב הוצא ממנו גט-פטורין לאשתו והוא התישב באמריקה.

עוד צעיר בביתנו — להבדיל!

לאבי היה צעיר אחד שיצק מים על ידיו, הוא ראובן מבני משפחת רבלין הקרובה למשפחת אמי, הוא היה רציני וישר מאד, ואבי דאג לו הרבה מראשית בואו ירושלימה ושנים רבות אחר כך בהיותו יתום מאביו, חנך אותו עפ"י השקפותיו, והצעיר, אף כי חָנך מילדותו בבית אמו שהיתה אדוקה מאד, בכל זאת היתה לו תורת אבי כתורת משה, ונפשו היתה קשורה בנפשו, ואחרי כן בנפש כל בני משפחתנו. אמי דאגה־לו תמיד כאם טובה, אף כי היתה לו אם, והוא נמצא בביתנו תמיד מהבקר עד הערב, כי מסר לו אבי עבודות אחראיות שונות. אנו הבנות אהבנו לצחק עליו בגלל פאותיו. אמנם לא היו ארֻכות ומסֻלסָלות כפי הנהוג אז, אך לנו, בנות חו"ל, היו מספיקות לחמר להתול. פעם כאשר נפלה עליו תרדמה בביתנו ויישן על הספה, חמדנו לצון ולקחנו מספרים וגזזנו את פאתו האחת, ואת הפאה השניה השארנו, ובהקיצו ידע את אשר עשינו לו. אנחנו הבנות חשבנו כי כאשר יראה שחסרה לו הפאה האחת יגזז מהר את השניה, וחסל, אך

לא כאשר חשבנו כן היה. הצעיר העקשן הזה לא אהב לצון, וקשר לו מטפחת על לחיו עד אשר השתותה עם הפאה הנשארת. ההלצה הזאת עלתה לנו במכות מצד ההורים, וראובן פחד מפנינו פן נחמד לנו לצון כזה שנית.

אחרי זמן מצאו לו הורי חברה בחיים צעירה טובה ויפה ונעימה, היא אחות אברהם שפירא מפתח-תקוה, והיא היתה ידידתי הנאמנה עד אשר נפטרה בדמי ימיה בהולד לה בנה יחידה, הוא הד"ר יוסף יואל רבלין.

יא. חַיֵּינוּ. — נְסִיעוֹת לְמוֹצָא וְלְיָפוֹ.

*

(כ"ז תשרי, תרצ"ז

במשך חדשים לא עלה בידי לטפל בכתיבת זכרונותי שאמרתי לגמרם, בגלל המאורעות המעציבים בארץ. עד עכשו טרם שקטו הרוחות ולא חדל הטרור, וההצתות ומעשי החבלה, וה' יודע עד מתי ימשכו).

*

בית הספר „שרלוטה".

כפי שהזכרתי בפרקים הקודמים התענגנו הרבה בישיבתנו בבית מנולי (אשר בו עתה קולנוע „עדן") בתקופה של חמש שנים. כתוצאה מהדירה היפה והגן הנאה ורחב הידים חל פה שנוי לטובה בחיינו. מול ביתנו היה בית הספר הגרמני ליתומות שנקרא בשם „טליתא קומי", ובפי ההמון נקרא על שם מנהלתו „שרלוטה", ורק קיר הפריד בינינו. יכלנו לטפס על העצים, ולהשקיף מעליהם על משחקי החניכות-היתומות של בית-הספר. היינו נזכרות באותם הרגעים בבית הספר ברוסיה אשר זכינו ללמוד בו ולשחק במשחקים כאלה, ועתה עינינו רואות בהם אבל אין באפשרותנו לקחת חבל בם. בכל זאת התענגנו לראות את הילדות במשחקיהן ואת האחיות המדריכות אותן בהם. מפעם לפעם היתה האחות-הראשית של בית-היתומות מזמינה אותנו בסדרה בזר או הצגות, ואמי היתה

מקבלת את הזמנתן והיתה קונה מעבודת התלמידות. ובזכות זו היינו אף אנו מְזמנות ויכלנו ללמד הרבה מסדרי המקום.

אמי.

בהזכירי עתה את אמי אינני יכולה להתאפק מְדַבּר דברים אחדים על אודותיה:

אמי היפה בנשים היתה חכמה, בעלת-בית טובה, משכילה וטובת לב, היא היתה בקיאה בחמשת חֻמשי התורה במקורם, אך את שפת הדבור העברית לא ידעה כי בביתנו דברו אז אידית. בקר בקר היתה מתפללת תפלת שחרית בבית, ובשבתות היתה מבקרת בבית-הכנסת. בשובה מביהכ"נ היתה מבקשת מאת אבי להסביר לה כמה מקומות קשים בפרשת או הפטרת השבוע. בהיותה בת עשירים למדה מפי מורים פרטיים בבית את השפות הרוסית והגרמנית. נראה שבזמנה קראו ולמדו הרבה בספרי שילר, גיתה, בֶּרנה, והינה, וברומנים של צ'וקֶה ומחברים גרמנים אחרים, כי אמי היתה בקיאה בכל אלה, ביחוד היתה אוהבת לשיר את השירים: Die Kindesmörderin; Kennst du das Land, wo die Citronen blühen? ועוד ועוד.

לפני עיני עוברת כיום תמונת יום חרף אחד ברוז'ינוי: אמי והבנות ישבו בחדר אבי, ששם היתה הרצפה עשויה קרשים ולא אבנים. באמצע החדר עמדה אה נחשת מצֻחצחה ומבריקה. היה יום קר ושלג ירד. כל אחת מאתנו עסקה בעבודת יד, ואמי ישבה וספרה לנו על ימי נעוריה וחייה בבית הוריה. וזכרונותיה אלה עֻנְיְנוּ אותנו מאד, ועוד זוכרת הנני ביחוד מה שספרה לנו על אביה ר' שמריל לוריא שלפני מאה שנה הפקיר את עצמו ונסע יחד עם אשתו ובנו יחידו שהיה אז רק בן שנה, ולקח אתו את כל משפחת זקנתי לבית רבלין.

נסיעת זקני לארץ ישראל לפני מאה שנה.

הנסיעה ארכה כמה חדשים באנית מפרש, ותמיד היתה מרחפת עליהם הסכנה לטבע בים, עד שסוף סוף הגיעו לארץ ישראל בריאים ושלמים.

כפי שספרה לי אמי, היה זקני היהודי היחידי שזכה לרדת לתוך מערת המכפלה, הוא שהתחפש בתור ערבי, והדבר עלה לו בכסף רב, אך עלה בידו להשתטח על קברות אבות אבותיו הקדושים.
אחר כך פרצה אֶפידמיה של מחלת החלירע, ואנשים נפלו אז כזבובים, והוא חלק סכומים גדולים לטובת המשפחות העניות הסובלות. יותר משנתים נותר זקני בארץ, אך היה קשה לו להסתגל אל חיי ירושלם של הימים ההם, וחזר לעיר מולדתו יחד עם משפחתו. ואת משפחת רבלין השאיר בארץ.

זקני ואפיו.

את זקני שמריה לוריא לא זכיתי להכיר, אך מפי אמי תמיד שמעתי בקשב רב ספורים עליו, והנה מה שנשאר עמק בזכרוני:
פעם אחת התערבו שני שרים גדולים רוסים, האחד מהם אמר: בראות יהודי איזה דבר לפניו הוא אוהב תמיד למשש אותו ולהפך ולמשש, והשני אמר שהוא מכיר יהודי אחד שהוא לא כמו שהוא מתאר, לכן הזמין פעם את זקני והושיבו בטרקלין גדול ומפואר, ועל השלחן לפניו דברים יקרי ערך שכל לב אפילו של לא-יהודי היה מתאוה לדעת מה הם ואיך הם. שני השרים האלה עמדו מהצד בחדר שני והביטו מה יעשה היהודי, אם הוא באמת יגע בחפצים המֻנחים על השלחן, או לא. והנה עמדו כחצי שעה והשגיחו, ולא יכלו לתפש את זקני בעברה זו, אז נגשו אל זקני וספרו לו את התפלאותם על זה שלא חשק לראות ולבחן את הדברים שעמדו לפניו.
ועוד דבר נשאר בזכרוני מספורי אמי: לפני לכתה לחֻפה הכניס אותה זקני בחדרו ואמר לה: בתי, נתתי לך כסף רב, בגדים ותכשיטים יקרים, והעיקר—נתתי לך בעל טוב, אדם עלוי ומֻכתר בכל המעלות, ורק דבר אחד לא אוכל לתת לך, זהו המזל. על זה עליך להתפלל לאל שיתן לך.
זקני זה, מסר ליד אמי ספר כתוב בעצם ידו איך עליה להתנהג בתור אשה עבריה, בתור אשת חיל וכל הדברים החשובים לחיי משפחה. את הספר הזה בכתב ידו עודני רואה לנגד עיני, איך

אמי קראה בו וגם הקריאה לפני מכירותיה בארץ-ישראל. והספר הזה נתן לה את האמץ לעבר על הרבה מכשולים שמצאה בחייה, ובבואה לארץ ישראל בהיותה בת 36 שנה.
ועתה אשובה לתאור חיים בארצנו.

תרופות.

אף כי היו חיינו אז חיים קשים, והמלריה ומחלת העינים לא הרפו ממנו במשך שנים, בכל זאת קבלנו את הכל בסבלנות. כבר חכינו לקדחת שתבקר פעם לשבועים אחת מאתנו, והתחלנו להגן על עצמנו בכל מיני רפואות, ובפרט באבק הכינין שהיינו מתבלות אותו בצורות שונות כדי להפיג את מרירותו. מנת הכינין הושמה בניר סיגריות, וכך היה צריך לבלע אותו עם מעט מים. ואוי ואבוי היה לזה שקרה לו המקרה והניר נקרע בפיו ואבקת הכינין נשפכה מתוכו. מלבד זה היה אבינו נוהג להשקותנו כפות אחדות של שמן קיק מהול ביין אדם המובא מאזמיר (אז השתמשו ביין זה כתרופה למחלות שונות לפני אשר החלו להשתמש ביין א"י), או בקפה שחור קר. לאט לאט התרגלנו לתרופות האלה. רק כאשר מדת החם עלתה והיה חשש למחלה אחרת פנו לעצת החובש, ואם גם רפואותיו לא הועילו נקרא אחד הרופאים מהעיר העתיקה.

שני החובשים.

החובשים המפרסמים אז בעיר היו שנים, אחד מהם ספרדי והשני אשכנזי, הספרדי היה יעקב סידס שהיה סַפָּר בחנות קטנה ברחוב היהודים קרוב לבתי הכנסת הספרדים, ובו השתמשו להרכבת כוסות-רוח ועלוקות, והקזת דם, וגם רפואות נתן. והאשכנזי היה ידוע בשם „יְשַׁיָה (יהושע) יוֹנָה" שטפותיו כנגד מחלות העינים באיזו צורה שהן מתגלות היו ידועות בכל ירושלים, ובלכתו ברחוב היו לו בקבוקים קטנים בחיקו של קפטנו והיה מוכרם לכל דורש. ומענין הדבר כי עיני רופא חולים נפלא זה היו טרוטות ולידיו ולמלבושיו חסר תמיד הנקיון.

הרופאים.

מספר הרופאים היה קטן, ועל פי רֹב היו מכנים אותם בשם ארצות מולדתם: הרופא היוני, הצרפתי, הרוסי והגרמני. מלבד הרופאים הנוצרים האלה היו גם שני רופאים יהודים, הדר׳ שוורץ והדר׳ פּוּפָּס, ושניהם שמשו בשני בתי החולים היהודיים שהיו בעיר העתיקה, „בית החולים רוטשילד" ו„בקור חולים האספיטאל". לכל אחד משני בתי החולים היה גם בית מרקחת ורוקח שלו, ורב החולים קבלו הרפוי והרפואות כמעט בחנם. מלבד אלה היו עוד שלשה בתי מרקחת ברחוב היהודים בעיר העתיקה, של גבריאלוביץ, ושל יוסף טרכטמן ושל יוסף הורביץ, ובהם היה אפשר לאמידים להשיג סמי רפואותיהם בתשלום כסף.

לְמֻחים בין הרופאים נחשבו אז היוני (ד״ר מָזָרָקי) והרוסי שהיו מקבלים בעד כל בקור חצי נפוליון זהב, בשעה שהרופאים האחרים היו מסתפקים במג׳ידי כסף (בערך 200 מיל). סכום כזה היה כמובן גבוה מכדי יכלת הקהל הירושלמי של הימים ההם, והרופאים האלה נקראו רק בשעת סכנה.

המצב בירושלם שמחוץ לחומת.

לעמת כל העזרה המדיצינית שהיתה בעיר העתיקה, לא היה בירושלם של מחוץ לחומה כלום, וכל אלה שגרו בשכונות שמחוץ לעיר היו חוליהם צריכים ללכת ברגל עד בתי החולים שבעיר העתיקה, ורק בשובם הביתה יכלו לשכר חמור מאלה שעמדו ליד שער יפו עם מְחַמריהם שלוו אותם עד ביתם אחרי קבלם שלשה מֶטָליקים (בערך שבעה מילים) בעד זה.

הרופאים בְּפרו לקבל את החולים בקליניקה שלהם אשר בעיר העתיקה מאשר לבוא אל ביתם, מפני חסר העגלות אז.

חברת לינת הצדק.

היתה אז מחוץ לעיר חברה בשם „לינת הצדק" שנוסדה מצד אחדים מהישוב הישן, והיא עזרה הרבה למשפחות אשר בביתן נמצאו חולים. החברים השגיחו על החולים ביחוד בלילות (אחיות רחמניות טרם היו בארץ!), ומכשירי הרפוי (חקן, מדחם, וכיוצא

בם) עברו מחולה לחולה מחסר כלים סניטריים לרב תושבי ירושלם, ורק יחידי סגלה הרשו לעצמם לרכש להם כלים כאלה.

נסיעות לשם החלפת אויר.

בימים ההם היינו מאשרות כשאחד הרופאים שאבי שאל בעצתם בדבר בריאותנו יעץ לו לנסע אתנו למקום אחר כדי להחליף את האויר, בתקוה כי בזה תרפה ממנו הקדחת.

קולוניה — מוצא.

המקום המתאים הקרוב ביותר היה קולוניא (היא „מוצא"). מקומות רחוקים יותר היו חברון ויפו. אבל חיפה, טבריה, או צפת לא באו כלל בחשבון בגלל מרחקן ותנאי הנסיעה הקשים ברכיבה על גבי פרדות או חמורים. לקולוניא היה אפשר להלכת גם ברגל, וב„קפיצת הדרך", ז"א בירידה ישרה מההר מבלי לסובב בכל סבובי דרך המלך, היה אפשר להגיע שמה בפחות משעה.

קולוניא היתה משמשת בימים ההם כ„קיטנא" לבני המשפחה הערבית המיחסת, משפחת החוסיינים, אשר היו להם שם בתים ונחלות. גם בני משפחת יהושע ילין וגיסיו ירדו לגור שם בקיץ בביתם ובנחלתם.

בית חרשת לרעפים במוצא.

עם יהושע ילין יסד אבי בקולוניא בשנת תר"מ, כשנה לפני בואנו אל הארץ, בית חרשת לרעפים, ושניהם, וביחוד אבי, השקיעו בו הון רב. נסיונות על נסיונות נעשו על ידי צעיר מירושלם, אלטר גרינברג (או כאשר קראו לו אחרי כן באידית: אלטר צֶ'רֶפּ, על שם חרסי רעפיו השבורים) שנסע לפריז כדי להשתלם בעבודה זו, ואחרי כן שב ירושלימה לנהל את בית החרשת הזה. עבודתו לא הצליחה, הרעפים היו מתבקעים ולא היה אפשר להשתמש בם לכסוי הגגות. כעבר שנתים נאלצו בעלי בית החרשת לסגרו אחרי שהפסידו בו הון רב. כל רכוש אמי שהיה לה ממכירת הבית הגדול במוהילוב שנחלה היא ואחיותיה בירושה מאביה שמריה לוריא, ירד לטמיון בעסק-ביש זה.

בקורינו במוצא והתקרבותי למשפחת ילין.

בימי שבתה של משפחת ילין בקיץ במוצא היינו מבקרות אותה מזמן לזמן, ואחת אחיותי היתה נשארת לשבת אתם כשבוע ימים. עלי נפל הגורל להשאר שם זמן רב יותר מאחיותי בגלל הקדחת שלא הרפתה ממני. זוכרת הנני היטב את הימים ההם בהיותי בין המשפחה העדינה הזאת, איך טפלו בי ודאגו לשלומי. שרה ילין, שהיתה חמותי לאחר זמן (אך אז טרם עלה על לבה רעיון התקשרותנו בעתיד), היתה סורקת את שערותי וּמְצָאָתָן רכות ויפות עד שהללה אותן לפני משפחתה, שהן „חלקות כמשי".

מרקחת וכעכים.

שתי המשפחות פינס וילין התידדו וקשריהן הלכו וגברו מאז. אנו היינו מבקרים במעונם שבתוך העיר והם אותנו במעוננו שמחוץ-לעיר. תמיד היתה אמי מתיעצת עם שרה ילין ועם אשת ר' משה יצחק גולדשמיד בענין סדור משק ביתנו בהתאם לתנאי המקום. שתי הגברות האלה היו מפליאות אותנו תמיד במעשי ידיהן—הראשונה במרקחת של מִשמש (מושקט) והשניה בכעכי סלת מְתֻבָּלִים בְּמַחֲבָּ (מחלב הוא הגרעין הפנימי של דְּבדבניות שריחו טוב, ומוסיפים אותו אחרי הַשְׁחָנוֹ לבצק הכעכים, והספרדים משתמשים בו ביחוד). אנחנו הילדות היינו אוהבות את הכעכים והיינו מוצאות אותם, למרות מה שאמי היתה נוהגת להחביאם מאתנו ורק המבשלת ידעה את מקומם. היא היתה מגלה לי את מקום האוצר לאחר שהבטחתיה לעזור לה בעבודתה. כמובן נזהרתי מקחת כעכים יותר מדי לבל יִגָּלה חסרונם לאמי. כאשר הייתי אנכי כעבר כמה שנים לבעלת-בית ידעתי את אפן הכנת שני המאכלים האלה, ועד עתה נוהגת אני לעשותם, ובני ונכדי נהנים אף הם מאד ממאכל זה ונוהגים לעשות מה שעשיתי אני בהיותי בגילם....

הכנות לנסיעה ליפו. — המגהץ.

אם למוצא היינו יכולים לרדת על נקלה הנה היו ההכנות לנסיעה ליפו מרבות. החלק העקרי בהן היה הכביסה והגהוץ, ובזה אהבתי

אני לקחת חלק גדול.

בשכונת אבן-ישראל הקרובה לביתנו גר ר׳ ליב נוסבוים עם משפחתו: אשתו ובן אחותו, הצעיר בריל ליפשיץ אשר בא יחד עם דודו מבְּיַלִיסטוק וגרו יחד בירושלים. התקרבנו אליהם מאד עד אשר כנינו את מר נוסבוים בשם „סבא״ והוא דבר עלינו כעל נכדותיו ועל אמי כעל כלתו. ואמנם היה האיש ידיד נאמן לביתנו, ופעמים רבות עזר לאבי בעת דחקו בעצה ובכסף. אף לי עזר בהרבה. בהשאילו אותי מזמן לזמן את המגהץ הטוב והמבריק העשוי נחשת קלל, מבלי שיוֻדע הדבר לאשתו.

והפעם קָרַנִי במגהץ זה מקרה בלתי נעים שעכב את נסיעתנו ליפו לימים אחדים: בשעת הגהוץ נפל המגהץ ארצה, וחלק ממנו נשבר, ימים אחדים חפשו ידידי למצא חלק כזה באחת החנויות ולא מצאו, וסוף סוף הכרחתי להחזירו ל„סבא״ כשהוא „מטֻלא״ בידי אחד הנפחים.

נסיעות בנות ירושלים ליפו.

נהוג היה אז בירושלים שלאחר ימי הספירה היו רבים, יותר נכון: רבות, מתושבי ירושלים מחליפים את אקלימה היבש של ירושלים באקלימה הלח של יפו, במקום שאפשר גם ליהנות מהרחיצה בים. הנסיעה היתה לא קלה, ביחוד כשנסעה כל המשפחה והיו צריכים לקחת אתם את כל מצעי המטות, ולפעמים גם כלי בשול וחפצים אחרים, למען יוכלו להשאר כחדש ימים ויותר ביפו, ולהרגיש שם את עצמם כבביתם. ביפו היו מבלים מרבית זמנם על החוף והיו מתרחצים בכל יום, לפעמים גם פעמים ביום. כדי להפיק את התועלת המקסימלית משהותם במקום. אך לעתים היו גם גורמים רעה לעצמם על ידי ההפרזה ברחיצה.

דיירתנו ביפו ויחסינו עם משפחת בעל הבית הערבי.

פעם נסענו גם אנו ליפו, יחד עם ר׳ משה סלומון ומיכל ליב כץ, לאחר שהיה אבי צריך לשבת שם בקשר עם השגת פירמן לבנין רפתים, ז״א בתים, ביהודיה. שכרנו אז בפנים העיר יפו שני חדרים בבית ערבי שחלונותיהם נשקפו על פני הים. הרוח חצחה

שנשבה מהים ביום ובלילה הֲנָעִימה את ישיבתנו בה בימי הקיץ הלוהטים. המטבח היה חסר כל נוחיות, וחצר מרֻוָחה וגדורה היתה מפרידה בין דירתנו ודירת בעל-הבית. במשך ימי שבתנו שם התידדנו עם משפחת בעל-הבית, היינו מבקרות שם לעתים קרובות ומתרועעות עם בנותיו. הן למדו מאתנו את מלאכת הגהוץ ומלאכות אחרות שלא היה נהוגות אז כאן, ואנו למדנו מהן עבודות יד שונות שנשי המזרח היו עוסקות בהן הרבה. (אף עתה מרבים לקנות עבודות יד מתוצרת נשי נצרת, הלבנון וקפריסין, ומחירן זול יותר מעבודת יד אירופית). ענין רב היה לנו לחזות בהכנותיהן לחדש רָמָדָן שחל באותו הזמן שגרנו ביפו: מיני מאפה שונים, תבשילים, תמרוקים וכו', לפני הצום ואחריו. הגבירות המֻסלמות היו גם מקדישות שעות רצופות ליפוי פניהן בתמרוקים שונים, צבע בפנים, פוך בעינים וחִנָּה אדֻמה בידים. להחליק את פניהן היו משתמשות בסָפר סמיך מבֻשל בעודנו חם שהדביקוהו אל לחייהן ואח"כ מרטוהו בחזקה. קשוט הידים היה נעשה בצורה זו: היו לוקחות סרטים ברחב של סנטימטר ומצַיְרות אותם בציורים שונים בצבע חִנָּה. בסרטים האלה היו קושרות את ידיהן ומהדקות אותם אליהן, ועל ידי זה נדבקו הציורים בידים ונתקימו זמן רב.

הגברות היו מבקרות אותנו מפעם לפעם, אך השתדלנו שזר לא ימצא בבית בעת בקורן, למען לא תאלצנה לשבת מכֻסות פנים. הנני מַשוה את היחס מצד שכנינו אלינו אז ליחסם היום: אז לא חשו אלינו שום רגש של קנאה ושנאה, כי אם להפך חבה ומשוא פנים, ועתה מֻרגש יחס אחר אלינו לא רק מצד נשי המשפחות המיֻחסות כ"א גם מבנות ההמון — הפלחיות — הבאות למכר בעיר את תוצרתן, והפועלים הפשוטים העובדים בדרכים אף הם מתיחסים בגסות לכל עובר ושב יהודי.

קבוצת הבילוים השניה.

בקיץ של אותה שנה, בהיותנו עוד ביפו, הגיעה הקבוצה השניה של הבילוים, כחמשה עשר איש כלם צעירים אינטליגנטים, ואחדים

מהם ידעו היטב את השפה העברית.
אבי היה אב נאמן לכלם ותמיד דאג לקיומם, והקשר בין משפחתנו והבילוים ובני ביתם נשאר חזק עד היום.
מהצעירות שהיו בקומונה של הבילוים ושהיו אחרי כן לנשים לאחדים מהם, הנני זוכרת את אלו: פריזור אשת דר' חיסין, סירוט אשת בֶּרלַבסקי, פַּני בלקינד אשת לוליק פינברג, פֶּשה אשת צלליכין, והצעירות האלה נהלו את משק הקומונה.
למרות זה שהיינו בעצמנו אורחים ביפו מצאו מקום בביתנו כמה מהבאים האלה עד אשר הסתדרו יחד עם הקבוצה הקודמת בפרדס איוב הקרוב ליפו ולמקוה-ישראל. חלק מצאו עבודה במקוה-ישראל בהנהלת האדון הירש, ואחדים עברו לראשון-לציון. מהם גם החליטו להשתקע בירושלים להשתלם בבית-הספר של חברת כי"ח במלאכת הנגרות, חרשת ברזל, מלאכת סכינים, וכו'. בין הקבוצה נמצא צעיר בשם עזר דב ליפשיץ שהיה מכשר ומשכיל והשפה העברית היתה שגורה בפיו. אבי השתדל להשיג לו שעורים בעברית, למען יוכל למצא את לחמו עד אשר יעלה בידו למצא משרה מתאימה, כי לעבודת-האדמה לא היה מכשר. אנכי הייתי תלמידתו הראשונה. התחלתי בזה כשהיינו עוד ביפו והמשכתי לקבל ממנו שעורים בשובנו לירושלים, שגם הוא עבר אליה ונכנס לבית-הספר של חכי"ח ללמד וללמד.

גן הברון.

כשלשה חדשים וחצי נשארנו ביפו וכל הזמן בלינו בנעימות. התרחצנו כאוַת נפשנו עד ששבענו המים הכחלים, ומנוחתנו על על שפת הים היתה נעימה ושלמה. טילנו הרבה בגן הנהדר של הברון אוסטינוב שהיה היחיד במינו בעציו, בפרחיו, בדרכיו המסדרות ובספסלים למנוחה שהיו בו, וכן בכל מיני חיות וביחוד קופים שהמבקרים השתעשעו בהם הרבה. הכניסה לגן היתה חפשית לכל רוצה. לא היתה ידועה עוד אז הסיסמא: „הכניסה אסורה ליהודים ולכלבים". כל הבאים אל הגן הרגישו את עצמם חפשים. יהודים, מוסלמים ונוצרים טילו והתענגו יחד. הזמן עבר חיש

מהר, בפרט לנו הבנות. והורי החליטו לשוב לירושלים ולביתנו.

עבודתי בסדור ביתנו בירושלם ושכרה.

לפני נסיעתנו ליפו מסרנו את הבית לידי הבילוים שיגורו בו עד שובנו. אמי תארה לעצמה באיזה מצב עלוב תמצא את הבית בשובה, ועל כן החליטה לשלח את אחת הבנות ירושלימה להכניס בו סדר. הגורל נפל עלי, ואני קבלתי עלי בשמחה את העבודה הזאת. אמנם לא היה קל לי לבקש מהבילוים שיפנו את ביתנו למען אוכל להתחיל בעבודה הקשה יחד עם העוזרת, עשיתי זאת בהיותי חדורה אחריות כלפי אמי שאהבה את הנקיון והסדר. כשבוע ימים עבדתי יחד עם העוזרת מהבקר עד הערב עד שהרגשתי שמלאתי את תפקידי וחכיתי באי סבלנות לשובם של הורי ואחיותי לשמע את בקרתה של אמי על עבודתנו. וכמה גדול היה צערי לשמע את הערתה שלול התרנגלות אשר עמד בפנת הגן לא נקה על ידינו מתוך שכחה. היטב חרה לי הדבר בדעתי מה קשה היתה עבודתי, שמלבד נקוי הבית וסדורו הכינונו גם את כל הנחוץ למשק הבית, וגם חלות ועגות לשתי והובלתי לתנור הכללי של שכונת משכנות הקרוב ביותר לביתנו, וכלם הצליחו במראהם ובטעמם.

על העגות והלחם שהכינותי לכבוד שבת ושעלו יפה, קבלתי תהלות ושבחים מפי הורי. זה היה לי כעין פצוי על נזיפת אמי לאי הנקיון בלול התרנגלות, והייתי מאשרה על הודעתם כי מלאתי את תפקידי באמונה כשבוע ימים כבעלת-בית, ובשמחה מסרתי לאמי היקרה את צרור המפתחות שמסרה לידי בנסעי ירושלימה למלא את תפקידי זה.

מורי החדש.

סדרתי לי תכנית בעבודה ובלמודים. אחרי השעורים שקבלתי מפי ה' בן-יהודה במשך זמן עברתי כאשר הזכרתי להיות תלמידתו של לפשיץ הבילואי, אשר ישב בירושלים לרגלי עבודה שנמצאה לו בה. בראשונה עבד כמורה לעברית, ואחר כך כפקיד בבימ"ס העצים של הרצנשטין את לטוינסקי. לפשיץ היה מבאי ביתנו

הקבועים, ובערבים היה יושב בחברתו של אבי, ומפי שניהם שמעתי וכוחים סוערים על כמה שאלות חיוניות שנסרו אז בעולמנו. אך יותר מכלם נתרשמתי מן הוכוח על ברוך שפינוזה, אף כי לא הרבה הבינתי מתוכן הוכוח.

*

(כ״ט אייר, תרצ״ח

צאצאי וקוראי דברי!

כמה שמחתי בשנים הקודמות להעלות זכרונותי על ספר מזמן לזמן. לפני ארבע שנים, בשבתי בראשית חדש אדר ב„בית מרים״ ביריחו, רשמתי לי את השורות האלה בספר זכרונותי:

„שקט ומנוחה ב„בית מרים״, הוא הבית שקבלה הגברת לידי סמואל מידידותיה ומכירותיה שהיו לה לרב בא״י ליום יובל החמש ועשרים שנה לחתנתה, להיות לבית מרגוע למשפחות ידידיה בימי החרף לשבוע שבוע חליפות, הבית מרהט באפן פשוט אך מעשי, כל הבא להתגורר בו מוצא כל מה שנחוץ לו והוא מרגיש עצמו כמו בביתו, והשקט הגמור השורר בו מרגיע את עצביו אחרי עזבו את ירושלם הסואנת.

ושמחה הנני שנפל בגורלי אני ובגורל משפחתי לקבל מדי שנה בשנה, בחדשי החרף הכי קשים בירושלם את האפשרות לבוא הנה לשבוע ימים ולנוח במקום הנעים הזה. הנני מאשרה שאוכל לשבת במנוחה ולהעלות על הניר את זכרונותי מלפני שנים רבות מאד. קול הצלצול בדלת, קול צלצול הטלפון, ושיחות עם הבאים מדי שעה בשעה לביתנו — אינם מפריעים פה את מנוחתי אשר זה זמן רב שאפתי לה, כמה נעים לזפר בשלוה זו את זכרונות ימי ילדותי, אז בהיותי ילדה עליזה ועובדת״.

ועתה?

כמה קשה לי להתחיל שוב בזכרונותי שהזנחתי לכתבם מזה זמן לפני האסון הגדול והנורא שקרה במשפחתנו, בנפל בני היקר החביב והנעים אבינעם ז״ל חלל בידי רוצח אכזרי. כמה קשה לי עתה להמשיך הלאה ולאסף זכרונותי במצב שהנני נמצאת

בו כעת, בשעה שכל מחשבותי הן רק לשאלה אחת: למה, למה יסר אותנו ה' הטוב ונתק ברגע אחד כל תקוותינו ?! כמה היה יכול הצעיר היקר הזה לפעל לעמו ולארצו ולמשפחתו שהיה קשור אליה בכל לבו ונפשו. אך עלי לאמץ כח כדי למלא את דבריו האחרונים של בני יקירי זה בהפרדו מאתנו בלילה האחרון לפני המארב, הוא אור ליום ה', ט"ז חשון לשנת תר"צח, בשעה 10. הוא אמר אז: „אמא, אתְּ מכרחה להמשיך בזכרונותיך בונדי ובנדי !". והנה הלך לעולמו ועיניו הטהורות לא זכו לראות בהמלא משאת נפשו בדפוס ! ובנסח הסטיריאוטיפי של מצבות תדמור בסופן אקרא: חבל !

ובכן אשובה לעבודתי ואעלה על לבי זכר הימים הטובים, אלה ימי בוא אשרי לכל ימי חיי).

„נכבדות"

*

אז, ואני בת חמש עשרה וכבר התחילו מדברים בי נכבדות. שדכנים יוצאים ושדכנים באים, וביניהם גם אליעזר בן-יהודה ודבורה אשתו בכבודם ובעצמם. האחרונים דברו על לב הורי להשיאני למרוקני, צעיר יפה שזה לא מכבר בא ארצה. הוא עשיר, בעל נכסים בירושלים. ואחיו נשא לו לאשה צעירה אשכנזית בת טובים, בת היהודי היועץ הראשי של הפחה, ויחוס המשפחה נאה ליחוס משפחתנו, ומה גם שאין אבי צריך לתת נדוניה, כי „הרים וגבעות" נתונים לי בביתו, תכשיטים יקרים מפז ורכוש רב. אשת אחיו היא היא שדברה על לבם של בן-יהודה ואשתו להיות השדכנים. אך כל דברי הפצרותיהם לא השפיעו עלי על אף גילי הצעיר, כי עם היותי צעירה, נערה בת חמש עשרה וחצי, היו לי כבר השקפות עולמי בשאלת הנשואין, ודחיתי את הצעתם זאת. בתקופת זמן זאת „בקש את יָדי" מורי עוזר דב ליפשיץ בעצמו. באחד הימים נכנס לביתנו וכשמצאני עסוקה בעבודתי פתח וספר לי כי מציעים לפניו איזה שדוך. שאלתיו: „מי היא הצעירה הזאת?", והוא ענה בטוחות: „אַתְּ העומדת לפני. בעצת משפחת הרצברג שחזקו את ידי הנני בוחר בך". אני השתמטתי מלענות והוא הלך כלעמת שבא.

באחד הימים נכנס אבי לחדרי ושאלני אם אסכים להתארש עם דוד ילין שהיה מבקרנו מזמן לזמן בקשר עם כתיבת כתבים שונים בערבית למשרדי הממשלה בנוגע למושבות. הוא הגיד לי כי הצעיר הזה מצא חן בעיניו ובעיני אמא בגלל אפיו וכשרונותיו. ותשובתי היתה: אם הצעיר הזה מצא חן בעיניכם הנני מסכימה לבחירתכם אשר גם לבי נוטה אליה.

דוד ילין.

את הצעיר דוד ילין הכרתי בהזדמנויות שונות של בקוריו בביתנו, ומבקורינו אני ואמי או אני וידידתי בבית הוריו בעיר העתיקה. ובדַבְּרי על הבקורים האלה עולים על זכרוני שלשה מהם:

פעם אחת, בימי חל המועד סכות ערכה משפחתי טיול לעין-כרם ברכיבה על חמורים, ו„שר הטיול" היה גיסי יצחק כֶּלֶב שדאג לחמורים ולאכל, וכיו"ב, בהיותו צעיר חי וזריז. רק אנכי לבדי נשארתי בבית, כי מעודי לא הלך לבי אחרי טיולים ואהבתי לשבת בית. והנה באו לבקרנו יהושע ילין ובנו הצעיר. אנכי הכנסתים אל סְפּתנו היפה, ערכתי את המֶחם, והגשתי להם תה ועֻגות בכלים נאים ומבריקים ומַפיות לבנות כשלג, והם יצאו. לפי מה שהרגשתי, שבעי רצון בשֶׂרוּתי כממלאה מקום „בעלת בית".

ופעם אחרת בחג סכות הלכתי עם מכירתי חיה הקלשינית לבקר בבית הורי ילין בעיר העתיקה בביתם אשר ברחוב „שער השלשלת" בדרך אל הכתל המערבי. תמונת החצר היא לנגד עיני גם עתה. מן הרחוב עולים במדרגות, עוברים מבוא מְקֹרֶה חשוך, עוברים על פני המטבח המשֻתף לכל שכני הבית בדיוטה התחתונה, ובאים אל החצר אשר באמצעה מתנשא פי הבור של החצר, וליד אַחד קירותיה גפן אדרת המטפסת ועולה עד הדיוטה העליונה ומכסה שם בצלה את המעבר אל החדר הקיצון. מהחצר התחתונה עולים במדרגות אל הדיוטה העליונה ושם חדרים אחדים וביניהם חצר קטנה אשר שמשה בעת ההיא לסֻכּה בעלת שני פתחים מקבילים המאפשרים את המעבר אל החדרים השניים אשר בדיוטה ההיא. עברתי עם מכירתי את הסכה כדי ללכת אל דירתה של משפחת

ילין, והנה בסכה יושב לו הצעיר דוד ילין מֵסב על סַפה וקורא באיזה ספר והוא לבוש קפטן משי ותרבוש אדם חבוש לראשו. הבטתי בפניו ואמרתי: „יום-טוב, טוב" והוא ענה על ברכתי, אך לא זז ממקומו ונשאר בסכה עם ספרו, ואנכי וידידתי בקרנו את אמו שישבה בחדר הגדול של דירתם. עֲבדה זו שלא קם ולא זע בפני הבאות לבקר את משפחתו לא מצאה כמובן חן בעיני, אך יחסתי זאת למדת הבושה של בן ירושלים של הימים ההם.

המחולות המעורבים.

והנה עוד זכרון פגישה שלישית טָפוסית:

כבר הזכרתי בפרקים הקודמים על אודות נסים בכר שיסד בירושלים את בית-הספר ובית-המלאכה לחברת כל ישראל חברים ואשר דוד ילין עבד בבית ספרו בתור מורה. הוא הביא אחרי כן את כל משפחתו ירושלימה, את אמו שהיתה המפקחת על הפנימיה שנוסדה באותו בית ספר, ואת ארבע אחיותיו, אשר האחת מהן היתה נשואה ובאה עם אישה ואחותו, והשניה נהלה את בי"ס אולינה די רוטשילד. משפחה זו עם ארבע צעירותיה הכניסה חיים חדישים בירושלים בסַדרה מפעם לפעם נשפי מחולות באחד האולמים בדיוטה השניה באותו בה"ס שבו גרה כל המשפחה. לפעמים היו מזמינים בתור אירופאים משפחות אחדות מהאינטליגנציה שהתישבו בירושלים וביניהן גם אנחנו, אני ואמי ואחותי. וגם קונסולים ומשפחותיהם לא חסרו. בהיות שאבי היה מתנגד לרקודי נשים עם גברים, ואנחנו שמרנו את דברי אבינו, נשארנו יושבות על מקומנו והבטנו על מהלך הרקודים, ואי אפשר להגיד שמבלי קנאה. לא רחוק מאתנו ישב הצעיר דוד ילין, וגם הוא רק הביט על מהלך הרקודים ולא התערב בם. על אמי ואחותי הבכירה שרה רחל עשה הצעיר הזה רשם גדול בזה שלא התערב במחולות כמונו והיה לנו „אח-לצרה" באותו ערב, ואת העֲבדה הזאת זכרתי בשעה שהסכמתי לבחירת הורי.

מתחרות.

לא אוכל להגיד שאנכי הייתי הצעירה היחידה שהציעו לפניו, היו אז עוד צעירות ממשפחות טובות ועשירות שמצאו בצעיר זה שדוך

הגון. ואינני יכולה להגיד אם גם בלב נסים בכר שדאג לו כאב טוב לא קננה התקוה שאולי יבחר באחת מאחיותיו לחברה לו בחיים. ולא רק אחיותיו של בכר התרועעו אז אתו, כי עוד צעירות אחרות „אֲמָזוֹנוֹת" רוכבות הסוסים. וזה הדבר:

אחד מתענוגי החיים של הצעירים והצעירות המודרניים של הימים ההם היה הרכיבה על סוסים ולפעמים על חמורים בטיולים שונים. טיולים כאלה עשו משפחות הקונסולים והגרמנים והמומרים. בין היהודים היו חובבי ספורט זה הצעירים הספרדים והספרדיות אשר התרועעו עם משפחת נסים בכר ומורי בית ספרו. הם דהרו על סוסיהם עד עין כרם, מוצא, וקֶבֶה, ואתם יחד גם הצעיר ילין, ומי יודע אם לא לטשה עיניה אליו אחת הצעירות האלה. והנה בא הערב ואתו בשורת נ צ ח ו נ י!

„קבלת הקנין".

בערב אותו יום שאבי דבר אתי, ואנו מסבים ליד השלחן בחדר האכל ואמי מוזגת תה מן המחם הרותח לאחדים מצעירי הבילויים וגם לדב לפשיץ שהסב עמנו כנהוג, נפתחה הדלת ונכנסו פתאם החדרה אבי בלויית משה סלמון ויוסף רבלין וקראו: מזל טוב! מזל טוב! בידי ר' יוסף רבלין היתה מטפחת אדמה, והוא נגש אלי ואמר: החזיקי נא בקצה המטפחת הזאת והיה זה לאות ארוסיך עם דוד ילין, ואנו נהיה העדים.

אף כי גם אני וגם אמי ידענו כי מתנהל משא ומתן בענין השדוך הזה, בכל זאת גם היא וגם אנכי הֻפתענו ברגע הראשון לשמע הבשורה הזאת, אך יותר ממנו נדהמו הצעירים שישבו אתנו באותה שעה על כוס תה ושוחחו ביניהם. אנכי „קבלתי הקנין" בלב רועד ופועם, ואמי שמחה מאד.

הצעירים התחילו להביט איש בפני רעהו, ואמי, שראתה במבוכתם ובפניהם שנשתנו בין רגע, פנתה אליהם ואמרה להם בנעימות: מה לעשות? רק בת אחת יש לי שהגיעה לפרקה ולא יכלתי לתתה לכלכם. אחר כך נפרדו והלכו להם אחד אחד בשלום ובברכת מזל-טוב.

מחבר „התקוה".

הצעירים הוסיפו עוד לבקר ולבא לביתנו כי אבי הדריך אותם

אנכי וחתני דוד ילין אחרי ארושינו

בעצותיו הטובות.

בתקופת זמן זו עשה בירושלים המשורר הצעיר נפתלי הֶרץ אימבר. כחיה נצבת לפני התמונה: בפנת הספה על יד אבי ישב המשורר מחבר שירי ציון כשהוא קורא לפניו מדי פעם בפעם קטע מיצירותיו, בהדגישו במבטא גליצאי כל בטוי שעלה על רוחו הטובה עליו אותה שעה. רוח השירה היתה מפעמת בו תמיד לאחר שתית כוס יין משֶמר, מעשה ידיה של אמי להתפאר. לפני תקופה זו חבר אבי את השיר „חושו, אחים, חושו" אשר שרו אותו הבילויים בכל הזדמנות.

הארוסין.

ה„תנאים" הרשמיים נדחו לחדשים מספר בגלל אבל משפחתי שהיתה שרויה בו אז משפחתו של מיַעדי. כנהוג אז היו הורי הכלה עורכים את חגיגת הארוסין והורי החתן את חגיגת הנשואין. ברב פאר נערכה חגיגת הארוסין בביתנו, חדר מיַחד לגברים ואחר לנשים, בסעודה יפה, במטעמים ממטעמים שונים, כל מה שהיה אפשר להשיג אז בארצנו. ובמוצאי שבת נערך נשף גדול לצעירים, לקרובים ולמכרים שונים.

צאצאַי וצאצאֵי צאצאַי היקרים!

בזה הנני גומרת את חלק ספרי הראשון, בראשית התקשרי עם אביכם וזקנכם האהוב לכלנו.

ועתה כתרו לי זעיר, והאל הטוב יתן בלבי את העז והאמץ לספר לכם את העוברות עלי במשך של יותר מיובל שנים למן העת ההיא, לשמחה וליגון, כאשר בחיי כל בני האדם. רק מעט סבלנות ואמכם וזקנתכם תשלים את אשר החלה לספר לכם. וכדברי שהר-זד בסוף ספורה לַמלך בכל אחד מ„אלף לילה ולילה" אגיד גם לכם: „ספורי זה הוא כאַין לְעֻמַת מה שאספר הלאה, אם יְחַיֵני המלך — ה' צבאות".

שלום ונשיקות לכלכם, מאמא — סבתא.

תכן הענינים

מימי ילדותי.

א. בְּרוֹזִינוֹי.

לֵדָתי. הבית והסִפָּה וימי החגים. ערב יוהכ״פ. לילות חנכה. חתֶנת דודי. ה„חדר". בלילות החרף בבית. המשפחה. כנוי זקנתי ובני משפחתי. עבודה. הארמון. קוֹסֶבה. נקיבת אזני. פחד בלילות. למוהילוב. לופלוב ורומן דינֶזון. . 7—12

ב. בְּמוֹהִילוֹב.

מחנכתי במוהילוב. לְמודי בפנסיון. מקרה בחזיר קטן. מעשה בשמשיה קטנה ורוח סער. בבית זקנתי הטובה. גרונה העסקנית ואחיה הניהיליסט. תשעה באב בבית זקנתי. ארושין ויום הולדת. חתֶנת בת דודתי. הורי ואחיותי במוהילוב. עזרתנו לאסירים. לֵדת אחותי ונרות הדונג ליוהכ״פ. בת ראש המשטרה וענשה. רקוד ואנטישמיות. אהדותי והפוכן. לבית גנרל. אבי והסטודנטים במוהילוב. מנוי אבי לְמשרתו בירושלם. עבודות אמי וזקנתי. . . . . 12—20

ג. בֵּין מוֹהִילוֹב וִירוּשָׁלַיִם.

פטירת זקנתי, שאלת מינקת. ספורי המינקת. התפלה והנס. למודי ותלבשתי. כריעה לפני תמונת מריה. צוקרמן וביתו. זכר לירושלים. מעון הקיץ של צוקרמן. בסֶפת צוקרמן. טויגים על הדניפר. נסיעת דודי לירושלים, רמון ארץ-ישראל. אמי ומשלחי ירושלים, התכוננות לנסיעה. הפרידה. פרידתי מגרונה. מעשה בהרוג. דודי הרב פרידמן. הנסיעה והקרון. 21—30

ד. יְרוּשָׁלַיְמָה!

הנסיעה ברכבת. הכל נשכח. ליד קיוב. אודיסה. הדודים ומתנותיהם. קופלמן. הנסיעה בים. קושטא וכלביה. העגבניות. מוטב להשליכנו הימה. בבירות. חוף יפו ושאונו. יפו ויהודיה. דאר המבורגר. גן הברון. האומנת הרוסית וחלול שבת. מזרח ומערב נפגשים. פאה נכרית מעכבת הגאֻלה. . 30—35

ה. בִּירוּשָׁלַיִם.

דירתנו הראשונה ורהיטיה. הרבנית והשדים. הכפרות. סדור

ביתנו. אחי המת והקברן. אבל וגעגועים. המבקרים והיתושים. המיסיונים ורופאיהן. תרופות וכחול. הקדחת. עבודות הבית. אבן ישראל. בתים וגנים. משפחת פרוטיגר. נתור בחבל ברחוב יפו. דירתנו באבן ישראל. המרתפים ושמושם. הכנות לכל השנה. מעשי החטה והקמח. מעשה היין. הפחמים. הדלף ושמותיו. מות שני אחי הקטנים. גילנו וחנוכנו. מורינו והמציצים מן החרכים. גם על הקלפים עוברת הכוס. מעשה בקפיצה מחלון המנזר. הזוג בן-יהודה. בן-אבי על זרועותי. נסים בכר ודוד ילין. עברית ותפירה. סגלות. . . . . 35—49

ו. שְׁכֵנֵינוּ וִידִידֵינוּ.

תִּלְבֹּשׁוֹת הַיָּמִים הָהֵם וְתַכְשִׁיטֵיהֶם.

ידידינו. ידידותינו. רייצה וליפלה הזקנות. התלבשת והתכשיטים; תלבשת משפחתנו. תלבשת הגברים. הזקן נושא הככרות וידידת אמי. ילדות „רב קיבא יוסף". ה„ר ו פ א הטוב". חיה הקלשינית. משפחת „הפרנקפורטי" ובנותיה. חברתי הטובה עמליה. התקפת קדחת בעיר העתיקה. ידידינו וידידותינו במשפחות של נשואי תערבת. ידידנו קופלמן והחרם והמחלות. עוד הפעם קופלמן. 49-58

ז. אֲחוֹתִי הַבְּכִירָה.

כשרונותיה. שדוכים. ת ע ר ו כ ה של חתנים. החתן המאֻשר. הסוסים, כלה וחמותה. שקר העשר. פטירת אחותי. 59—62

ח. חַקְלָאוּת וְתַעֲשִׂיָה—וְחֵרֶם.

לחיים חדשים! יהודיה. מלאכה לבני ירושלים. חרם על בית-כנסת! אתחלתא דעליה. תוצאות החרם. משפחת הרצברג. בשורות מרוסיה. . . . . 63—66

ט. הַיִּשׁוּב הֶחָדָשׁ.

הפוגרומים והעליה. בא וחזר. הרופא בלי תעודה. דירתנו השלישית. אספות והכנסת אורחים בביתנו. גולדשמידט, בריל והמבורגר. חלק מבני בילו בירושלם. מיסדי מושבות. החיים במושבות. עכברי פלשתים. הנסיעה ליפו ותחנותיה. מוצא ובב-אל-ואד. רמלה. שני מקומות הסתוריים לי. מלון הרשל כהן ביפו. שבי קפריסין. העליה מרוסיה ומרומניה. גזרות ע"י תעמולת אבי המופתי. העליה הבלתי ליגלית בימים ההם. 67—77

י. מַעֲשֶׂה בְּאַרְבַּע גְּנֵבוֹת.

הגנבה הראשונה. הצעיר הגרודנואי. חתֻנה אשכנזית והתחפשותי. הגנבה השניה. ל"ג בעמר בירושלם. הגנבה השלישית. תפלות על קבר רחל. שודדים רוכבי סוסים. סכסוכים וישורם. הגנבה הרביעית. נמצא הגנב. עוד צעיר בביתנו—להבדיל!

85—77

יא. חַיֵּינוּ.—נְסִיעוֹת לְמוֹצָא וְלְיָפוֹ.

בית הספר „שרלוטה". אמי. נסיעת זקני ל"א"י לפני מאה שנה. זקני ואפיו. תרופות, שני החובשים. הרופאים. המצב בירושלם שמחוץ לחומה. חברת לינת הצדק. נסיעות לשם החלפת אויר. קולוניא—מוצא. בית חרשת לרעפים במוצא. בקורינו במוצא והתקרבותי למשפחת ילין. מרקחת וכעכים. הכנות לנסיעה ליפו. המגהץ. נסיעת בנות ירושלם ליפו. דירתנו ביפו ויחסינו עם משפחת בעל הבית הערבי. קבוצת הבילויים השניה. גן הברון. עבודתי בסדור ביתנו בירושלם ושכרה. מורי החדש. „נכבדות". דוד ילין. המחולות המעורבים. מתחרות. „קבלת הקנין". מחבר „התקוה". הארוסין.